Journal of Athar
ISSN (E.): 2538-1830 - ISSN (P.): 1024-1647
| Vol. 46 | No. 109 | 2025 |

The Role of the Tomb Complex of Shah Nematollah Vali in the Development of Mahan's Urban Life from the Buyid to Qajar Periods

Marzie Faryabi[1], Hassan Hashemi Zarjabad[2], Ali Zarei[3]

1. PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
2. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (Corresponding Author).
Email: h.hashemi@umz.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Birjand, Birjand, Iran.

Article Ifo

https://doi.org/10.66224/Athar.1929.109

Pp: 109 - 133

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2025/04/17
Revised: 2025/06/22
Accepted: 2025/06/24

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal
Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:
Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: https://athar.richt.ir/

Abstract

The tomb of Shah Nematollah Vali is considered one of the architectural masterpieces of the Timurid era, and the process of its construction continued over the centuries until the Pahlavi period. This complex consists of various parts, including porches, courtyards, a bathhouse, a water tank, a caravanserai, and a library and has become one of the indicators of Mahan's art and architecture. Based on written sources and research conducted in the Langar area, located 4 kilometers from Mahan, evidence has been found indicating that habitation in this area dates back to at least the Buyid period. Although archaeological data suggest that this region did not enjoy significant economic or population growth at that historical point, with the rise of Shah Nematollah Vali in the Timurid era, Mahan gained new life. The research method in this study is analytical historical, and information was collected through library studies such as using written historical sources, books, articles, and theses and through field research, including direct observations and photography of the building and grounds. This research seeks to answer the question: How did the tomb of Shah Nematollah Vali affect the organization and structure of the city of Mahan? The research results show that, in addition to the issue of water as a vital element, the existence of the tomb of Shah Nematollah Vali, his influence in the country's political system, the frequent visits of emirs, rulers, and followers to Mahan, and the strategic location of this region in the vicinity of Kerman made this city a vital link in the service system to the capital and provided a large part of the needs of Kerman's residents. As a result of these movements, and gradually since the Qajar period, the city expanded from the center to the south and concentrically around this sacred tomb.

Keywords: Mahan, Tomb of Shah Nematollah Vali, Urban Life, Islamic Period.

Citations: Faryabi, M., Hashemi Zarjabad, H. & Zarei, A., (2025). "The Role of the Tomb Complex of Shah Nematollah Vali in the Development of Mahan's Urban Life from the Buyid to Qajar Periods". *Athar*, 46(109): 109-133. https://doi.org/10.66224/Athar.1929.109
Homepage of this Article: https://athar.richt.ir/article-2-1929-en.html

© The Author(s) *Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

At the time of the emergence of Islam in Iran, there was no tradition of tomb architecture that could inspire Muslims to build such structures. Tomb building was not a common tradition in early Islam, and the Holy Prophet was opposed to lavish burials as well as excessive wailing and lamentation. The burial of the Prophet Muhammad in Medina can be considered a turning point in tomb construction. However, the beginning of tomb construction in Iran cannot be precisely identified and presented. Religious tomb complexes have had a fundamental impact on the formation and expansion of many Iranian cities during the Islamic period, becoming the initial core and center of gravity for the formation of a city. By the fourth and fifth centuries AH, funerary architecture emerged in the form of towers like the Qaboos Dome and domes like those of Amir Ismail Samani, which laid the foundation for the form of Islamic tombs in later centuries. Tomb spaces were instrumental in the development of cities, attracting pilgrims and devotees, who transformed places into urban complexes by constructing public facilities. The importance of tombs in Iran is such that their existence has, in many cases, been the main reason for the initial construction or development of cities. Many Imamzadehs welcome pilgrims from other cities or regions.

One of the most important tombs in Iran is the tomb of Shah Nematollah Vali, which is considered a masterpiece of Islamic art and dates back to the Timurid period. Shah Nematollah Vali came to Mahan in 810 AH and settled there. During this period, he gained many disciples from all over Iran and even India. After his death in 840 AH, the first foundation of the tomb was laid by Ahmad Shah Bahmani from the Deccan, and in later periods, especially the Qajar period, additions were made to this building. The construction of this shrine mausoleum complex attracted many travelers, followers, and pilgrims, paving the way for the expansion of the city. To maintain the tomb, public utility facilities were established around the city, which caused the city of Mahan to gradually prosper, because it was necessary to meet the needs of travelers and pilgrims, as well as those who resided in the vicinity of these tombs and monuments. Urban facilities and spaces were therefore needed. As a result, many neighborhoods were formed around the Shah Nematollah Vali complex and along the seasonal rivers that flowed into the city.

Discussion

The formation of the city of Mahan can be attributed to the fourth century AH, because before the Buyid period, there is no mention of this city in written historical sources. Therefore, the physical spatial development of Mahan began in the Timurid period and gradually expanded in subsequent periods. This process gained momentum, especially during the Qajar period, given the religious political status of the city, and it experienced significant progress in all economic, social, and cultural dimensions. Tombs are among the key factors in the formation and development of urban spaces. The presence of these religious historical monuments attracted pilgrims and travelers, which gradually led to economic prosperity, the physical expansion of the city, and an increase in its population. The city of Mahan in Kerman Province is a prime example of such changes in the shape of Iranian cities. This city was considered one of the most important religious and communication centers. Therefore, the most important factors influencing the formation, expansion, and development of the city of

Mahan can be stated as follows: (1) the natural geography of the region; (2) communication methods; (3) the residence and burial place of Shah Nematollah Vali. In general, it seems difficult to understand Mahan's urban development before the Pahlavi period. The lack of information from maps before this period, as well as the lack of data from written historical sources, the absence of archaeological excavations in the city center, and the lack or absence of architectural works and evidence from before the Qajar period have further contributed to this uncertainty. Since the basis of the studies in this research is to determine the historical physical growth of Mahan, the following evidence and documents have been used for this purpose: (1) written heritage and archaeological research; (2) the oldest maps dating back to the fourth century AH; (3) an aerial map of Mahan city from 1346 AH; (4) a detailed plan map of Mahan city from 1395 AH. Given that no tangible architectural works have been found in Mahan since the Buyid period and that the original core of Mahan is unclear, it is challenging to draw firm conclusions, but based on written historical documents, it is possible to identify the oldest neighborhood located in the central part of Mahan. One of the oldest neighborhoods of Mahan during the Buyid period is probably the Qalatuyyah neighborhood. Written sources have depicted the development of the city in the Qajar period in more vivid detail.

Conclusion

Mahan began its formation process during the Buyid period and reached its highest level of development and prosperity during the Qajar period. An important and effective factor in the development of Mahan's urban life, in addition to the issue of water as a vital and important element, was the existence of the tomb of Shah Nematollah Vali and his influence in the country's political system, as well as the visits of emirs, rulers, and followers to this region. Analysis of data obtained from maps indicates the peak of Mahan's urban development during the Qajar period, spreading from the center (the tomb of Shah Nematollah Vali) to the south. Considering Shah Nematollah Vali's journey to India, his many disciples and admirers, and the attention he received from sultans, nobles, and emirs, development activities were initiated in the Khanqah tomb complex of Shah Nematollah Vali. This indicates the political religious importance of this city. During the Qajar period, the area of Mahan city began at the foot of Mount Jupar and extended northward. Thus, the southern parts of Mahan are higher than its northern, relatively flat parts, dividing Mahan into two parts: Upper and Lower. The city of Mahan is shaped like an elongated rectangle that extends perpendicularly in the northern direction (with a deviation to the west). The Mahan River, which flowed north from Mount Jupar and served as the main passageway for Mahan, was an important factor in concentrating settlement on its outskirts. Most neighborhoods were formed near the river crossing and around the tomb of Shah Nematollah Vali. During the Qajar period, construction intensified and aligned along the riverbed. The market was located next to the tomb of Shah Nematollah Vali in that same direction, and this led to the prosperity of the physical space of the city and its revival during this period. Among the natural factors that have had a significant impact on the growth of the city are the existence of seasonal and underground rivers. The Mahan Plain benefits from all of these water resources, including Tigran, Mahchal, Vakilabad, Mehdiabad, Kahno, Kushk Langar, and Goharriz Qanat. Since ancient times, the most important source of water flow for the Shah Nematollah Vali

complex has been the Fermitan Qanat, which runs from south to north. This city has long been considered an important communication center and a bottleneck on the Silk Road.

Acknowledgments

The authors would like to express their appreciation to the anonymous reviewers of the journal whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

This article is derived from the first author's dissertation entitled "A Study on the Formation and Development of Urban Life in Mahan with Respect to the Position of the Shah Nematollah Vali Khanqah–Pilgrimage Complex from the Timurid to the Qajar Period", supervised by the second author and advised by the third author. Accordingly, the data collection was carried out by the first author, and the writing was undertaken under the supervision of the second and third authors.

Conflict of Interest

The authors declare adherence to publication ethics in citation and confirm that no conflict of interest exists.

فصلنامهٔ علمی اثـر
شـاپای چاپـی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴ - شـاپای الکترونیکـی: ۱۸۳۰-۲۵۳۸
| سـال ۴۶ | شـمارهٔ ۱۰۹ | ۱۴۰۴ |

نقش مجموعهٔ آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی در توسعهٔ حیات شهری ماهان از دورهٔ آل‌بویه تا قاجار

مرضیه فاریابی[I]، حسن هاشمی‌زرج‌آباد[II]، علی زارعی[III]

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
II. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: h.hashemi@umz.ac.ir
III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

اطلاعات مقاله

https://doi.org/10.66224/Athar.1929.109

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۳۳-۱۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۸
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۳

فصلنامهٔ علمی اثر
نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

چکیده

آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی، از شاهکارهای معماری عصر تیموری به‌شمار می‌رود که روند ساخت آن در گذر سده‌ها تا دورهٔ پهلوی تداوم یافته است. این بنای شکوهمند، نه‌تنها نمادی از هنر ایرانی اسلامی است، بلکه هویت مذهبی و فرهنگی شهر ماهان را نیز در خود جای‌داده است. این مجموعه از قسمت‌های مختلفی چون: رواق‌ها، صحن‌ها، حمام، آب‌انبار، کاروانسرا و کتابخانه تشکیل‌شده و به یکی از شاخص‌های هنر و معماری ماهان تبدیل شده است. براساس منابع مکتوب و گمانه‌زنی‌های انجام‌شده در محوطهٔ لنگر واقع‌در فاصلهٔ ۴ کیلومتری ماهان شواهدی به‌دست آمده که نشان می‌دهد سکونت در این منطقه دست‌کم به دورهٔ آل‌بویه بازمی‌گردد؛ هرچند داده‌های باستان‌شناختی حاکی از آن است که این منطقه در آن مقطع تاریخی از رونق اقتصادی و جمعیتی چشم‌گیری برخوردار نبوده، با روی‌کار آمدن شاه نعمت‌الله ولی در عصر تیموری، ماهان حیاتی تازه یافت. این پژوهش می‌کوشد علاوه‌بر بررسی مباحث تاریخی در مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی به جایگاه و تعامل این آرامگاه با شهرسازی ماهان از دوران آل‌بویه تا قاجار بپردازد. روش پژوهش در این جستار تحلیلی-تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات ازطریق مطالعات کتابخانه‌ای چون استفاده از منابع مکتوب تاریخی، کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و تحقیقات میدانی چون مشاهدات مستقیم و تصویربرداری از بنا و محوطه صورت گرفته است. این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی چگونه بر سازمان‌دهی و ساختار شهر ماهان مؤثر است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد علاوه‌بر مسئله آب به‌عنوان یک عنصر حیاتی، وجود مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی و نفوذ ایشان در دستگاه سیاسی کشور و تردد امیران، حاکمان و مریدان به ماهان و موقعیت استراتژیک این منطقه در همسایگی کرمان، این شهر را به حلقه‌ای حیاتی در نظام خدمت‌رسانی به دارالملک تبدیل کرده و بخش زیادی از نیازهای ساکنان کرمان را فراهم می‌کرد؛ درنتیجه، این رفت‌وآمدها و به‌تدریج از دورهٔ قاجاریه، شهر از مرکز به جنوب و به‌صورت متحدالمرکز حول این آرامگاه مقدس گسترش یافت.

کلیدواژگان: ماهان، آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی، حیات شهری، دوران اسلامی.

ارجاع به مقاله: فاریابی، مرضیه؛ هاشمی‌زرج‌آباد، حسن؛ و زارعی، علی، (۱۴۰۴). «نقش مجموعهٔ آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی در توسعهٔ حیات شهری ماهان از دورهٔ آل‌بویه تا قاجار». اثر، ۴۶ (۱۰۹): ۱۳۳-۱۰۹. https://doi.org/10.66224/Athar.1929.109
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://athar.richt.ir/article-2-1929-fa.html

© The Author(s)
OPEN ACCESS
حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفادهٔ غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

مقدمه

پیش از اسلام، بناهای آرامگاهی مستقل وجود نداشت. زرتشتیان با دخمه‌گذاری و استودان‌ها از آلودگی زمین جلوگیری می‌کردند؛ هنگام ظهور اسلام در ایران، هیچ سنت معماریِ آرامگاهی که بتواند الهام‌بخش مسلمانان در ساخت چنین بناهایی باشد، وجود نداشت (هیلن‌براند، ۱۳۸۷: ۵۹). در صدر اسلام، قبور با علامت یا سایه‌بان مشخص می‌شد؛ بنابراین بعید نیست که نخستین آرامگاه‌ها به‌وسیلهٔ شیعیان و دوست‌داران پیامبرﷺ به‌جهت حفظ خاطر درگذشتگان، به‌خصوص ائمه اطهار و امامزادگان و بزرگ‌داشت آنان بنا شده باشد (مؤمنی‌دهقی، ۱۳۹۲: ۴). درواقع، می‌توان گفت آرامگاه‌سازی سنت مرسوم صدر اسلام نبوده است و پیامبر اکرمﷺ با خاک‌سپاری مجلل و هم‌چنین زاری و شیون زیاد مخالف بودند. برمبنای سنت‌های اسلامی جسد مرده را باید با کفن سفید و ساده در گوری مسطح دفن کرد (غروی، ۱۳۷۶: ۹۹). خاک‌سپاری پیامبر اکرمﷺ در مدینه را می‌توان نقطهٔ عطفی در آرامگاه‌سازی به‌شمار آورد؛ اما آغاز آرامگاه‌سازی در ایران را نمی‌توان دقیقاً شناخت و ارائه کرد (غروی، ۱۳۷۶: ۹۶). «مسلمانان نخستین قبرهای ساده می‌ساختند، اما بعدها معماری آرامگاهی باشکوه رواج یافت». (ایرون، ۱۳۸۹: ۱۰۱). در قرن چهارم و پنجم هجری‌قمری معماری تدفینی در اشکال برجی، همانند گنبد قابوس و گنبدی همانند «امیراسماعیل سامانی» پدید آمد که زمینه‌ساز شکل آرامگاه‌های اسلامی در قرن‌های بعدی شد (بورکهات، ۱۳۹۲: ۱۰۵).

مجموعه‌های آرامگاهی مذهبی، تأثیر اساسی آن‌ها بر روند شکل‌گیری و گسترش بسیاری از شهرهای ایران دوران اسلامی است؛ بدین‌معنا که در اغلب موارد مجموعه‌های مزبور هستهٔ اولیه و مرکز ثقل تشکیل یک شهر شده‌اند (هیلن‌براند، ۱۳۸۷: ۲۶۴) فضاهای آرامگاهی در توسعهٔ شهرها مؤثر بودند، با جذب زائران و رونق اقتصادی. ارادتمندان با احداث تأسیسات عام‌المنفعه، این مکان‌ها را به مجموعه‌های شهری تبدیل می‌کردند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۷: ۴۴-۴۵). اهمیت آرامگاه‌ها در ایران به‌حدی است که وجود آن‌ها در بسیاری از موارد دلیل اصلی ساخت اولیه یا توسعهٔ شهرها بوده است امامزادگان از شهرها و یا مناطق دیگر زوار را می‌پذیرند (Costa & Eccles, 1996: 84). یکی از مهم‌ترین بناهای آرامگاهی در ایران، آرامگاه «شاه نعمت‌الله ولی» است که از شاهکارهای هنر اسلامی محسوب می‌شود و قدمت آن به دورهٔ تیموری می‌رسد. شاه نعمت‌الله ولی در سال ۸۱۰هـ.ق. به ماهان آمد و در آنجا اقامت گزید. طی این دوره، مریدانی بسیاری از سراسر ایران و حتی هندوستان پیدا کرد. بعد از فوت ایشان در سال ۸۴۰هـ.ق. اولین سنگ بنای آرامگاه، توسط «احمدشاه بهمنی» اهل دکن شکل‌گرفت و در دوره‌های بعد خصوصاً قاجار به این بنا افزود شد. احداث این مجموعه زیارتگاهی-آرامگاهی موجب جذب مسافران، مریدان و زائران بسیاری شد که این امر زمینه را برای گسترش شهر درپی‌داشت. جهت نگه‌داری از آرامگاه، تأسیسات شهری عام‌المنفعه‌ای در پیرامون شهر شکل‌گرفت و این امر سبب‌شد شهر ماهان رفته‌رفته رونق پیدا کند؛ چراکه برای تأمین نیازهای مسافران و زیارت‌کنندگان و نیز کسانی که در مجاورت این قبور و مشاهد اقامت می‌گزیدند، تأسیسات و فضاهای شهری موردنیاز بود. درنتیجه محلات بسیاری در حول و محور مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی و در راستای رودخانه‌های فصلی که به شهر سرازیر می‌شدند، شکل‌گرفت.

روش پژوهش: هدف از این پژوهش بررسی تاریخ شکل‌گیری و روند توسعهٔ ماهان در ادوار اسلامی است که در این امر از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی‌بر بررسی منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی در دوران اسلامی و سپس با تحقیقات میدانی و تحلیل یافته‌ها به بررسی و موشکافی نحوهٔ شکل‌گیری شهر ماهان و شناسایی لایه‌های تاریخی شهر و نقش آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی در توسعه و گسترش این شهر پرداخته‌شده است.

پیشینهٔ پژوهش

از پیشینهٔ تاریخی ماهان تا قبل از قرن چهارم هجری‌قمری هیچ‌گونه اطلاعاتی در کتب تاریخی درج نشده است. مورخین و جغرافی‌دانان در دوران اسلامی هرکدام به ذکر تاریخ و جغرافیای منطقه پرداخته‌اند که از اهمیت قابل‌توجهی برخوردار است یکی از منابع مکتوب تاریخی نوشتهٔ «ابن‌فقیه» است که نام ماهان را به‌عنوان یکی از مناطق کرمان ذکر کرده است: «...از شهرستان‌های کرمان است قفص (کوچ کوفچ)، بارز، مراج، بلوص (بلوچ)، جیرفت، سیرجان، ماهان، بم هرمز و رباط (رباط سرمقان)» (ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۲۰). به‌طور جدّی بررسی

ویژگی‌های ساختاری منطقهٔ ماهان توسط «مقدسی» در احسن التقاسیم در قرن چهارم هجری‌قمری به نگارش درآمده است: بیشتر مردم این منطقه عرب هستند. مسجد جامع در مرکز شهر قرار دارد و آب آشامیدنی آن‌ها از نهر تأمین می‌شود. قلعهٔ شهر تنها یک دروازه دارد و دورتادور آن خندقی کشیده شده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۳). «ابن‌حوقل» در کتاب صورةالارض که به سیاحت در ممالک اسلامی، بیان وقایع مهم تاریخی و اجتماعی، طرز زندگی مردم در قرن چهارم هجری‌قمری پرداخته است از مکان‌های کرمان من‌جملهٔ ماهان نام می‌برد: «... ماهان و خبیص است و میان ماهان و خبیص دو روستای بزرگ به نام‌های خبق و ببق از آن خبیص است» (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۷۴). «اصطخری» در کتاب خود مسالک و الممالک که یکی از کتاب‌های مهم و معروف در جغرافیاست از ماهان نام‌برده است که: «... و میان سیرگان و بیابان: بردسیر، زرند، فرزین، ماهان و خبیص است» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۰). «یاقوت حموی» در معجم‌البلدان که متعلق به سدهٔ ششم هجری‌قمری و فهرستی است از اسامی نقاط جغرافیایی مانند کشورها، شهرها، کوه‌ها و از ماهان هم نام‌برده است: ماهان شهری در کرمان است که بین سیرجان و شهر کرمان قرار گرفته است. فاصلهٔ ماهان تا شهر کرمان دو روز راه و تا خبیص پنج‌روز راه است. اعراب ساکن این منطقه نام شهر را به‌صورت جمع (ماهان) تلفظ می‌کنند (حموی، ۱۳۹۷ق: ۴۸). «لسترنج» در کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی به توصیف ماهان و آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی پرداخته است: شهر ماهان در جنوب کرمان قرار دارد و به‌دلیل وجود آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی، صوفیِ نامدار قرن نهم هجری‌قمری از شهرت ویژه‌ای برخوردار است. این عارف در سال ۸۳۴هـ.ق. درگذشت (لسترنج، ۱۳۸۶: ۳۲۹). «بارتولد»[۱] در کتاب تذکره جغرافیای تاریخی ایران به بررسی شهر ماهان پرداخته و از وجود یک کتیبهٔ سه‌زبانه در این منطقه یاد کرده است. او در این‌باره می‌نویسد: ماهان از این جهت اهمیت ویژه‌ای دارد که تنها اثر باقی‌مانده از دورهٔ هخامنشیان در استان کرمان در این شهر قرار گرفته است (بارتولد، ۱۳۰۸: ۱۹۵).

جهانگردان و سیاحان خارجی در بازدیدهای خود به اهمیت ماهان اشاره‌کرده‌اند، یکی از آن‌ها «ادوارد براون»[۲] محقق انگلیسی بود که در سال ۱۸۸۷م. به ایران سفر می‌کند و چند ماهی را در کرمان اقامت داشته است و ماحصل سفر خود را در کتابی به‌نام یک‌سال در میان ایرانیان نگاشته است. وی در مدت اقامت در کرمان، سفری هم به ماهان داشته است که این‌گونه شرح می‌دهد: ... که به ماهان سفر کرده و به زیارت شاه نعمت‌الله ولی رفته‌اند و از باغ‌های اطراف ماهان و به‌خصوص باغ گردن شتر یاد کرده‌اند (براون، ۱۳۸۱: ۲۷۱). دیگری «سرپرسی سایکس»[۳] است که در سال ۱۸۹۳ م./ ۱۳۱۰هـ.ق. بسیاری از نقاط ایران خصوصاً شرق و جنوب‌شرق را بازدید کرد و در کتاب ده هزار میل در ایران از ماهان هم یادی کرده است که: از ورود فرمانفرما به کرمان و گردش و شکار به ماهان و اطراف آن اوقات خوشی را سپری کرده‌اند (سایکس، ۱۳۶۳: ۲۴۷). «مریت هاکس»[۴]، روزنامه‌نگار انگلیسی، در سال ۱۹۳۳م. در سال ۱۹۳۵م. کتاب سفرنامهٔ خود با عنوان: ایران، افسانه و واقعیت را منتشر نمود که فصل مفصلی از آن به کرمان اختصاص دارد. هاکس از آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی نیز بازدید کرده است (هاکس، ۱۳۶۸: ۹۶). دیگری نویسنده و روزنامه‌نگار معروف انگلیسی است که در سال ۱۹۵۰م. به‌دنبال یافتن -ماهی سفید کور- به ایران سفر کرده، مدتی را در کرمان و ماهان گذرانده و در سفرنامه‌اش به‌طور مفصل دربارهٔ این شهر سخن گفته است. مسجد ماهان با گنبد آبی کاشی‌کاری شده، بزرگ‌تر از مدرسه است. زائران با وقف زمین، ثروت آن‌را تأمین می‌کنند (اسمیت، ۱۳۳۰: ۲۴۶-۲۴۹). دیگری کتاب باغ‌های ایران و کوشک‌های آن اثر «دونالد ویلبر»[۵] در سال ۱۹۶۲م. نتیجهٔ مسافرت ایشان به تعدادی از شهرهای ایران و نقل مشاهدات عینی خویش است که در این بین به ماهان هم سفر کرده و توضیحاتی درخصوص این شهر و آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی داده است (ویلبر، ۱۳۴۸: ۲۶۰). باتوجه‌به اطلاعات بررسی‌شده می‌توان این‌گونه اظهار نمود که تاکنون هیچ‌گونه پژوهش مستقلی در باب اهمیت و توسعهٔ شهر ماهان که گسترش خود را مدیون شاه نعمت‌الله ولی باشد، صورت نگرفته است و بیشتر پژوهشگران درخصوص شخصیت شاه نعمت‌الله ولی، تصوف و عرفان و مجموعهٔ اشعار ایشان اشاره کرده‌اند. این پژوهش، درصدد آن است تا ضمن مطالعه و تحلیل منابع مطالعاتی مذکور و با انجام مطالعه‌ای همه‌جانبه پیرامون شهر ماهان براساس منابع مکتوب و اطلاعات حاصل از تفسیر عکس‌های هوایی، فقدان اطلاعات پیرامون بافت و حیات شهری و روند توسعهٔ آن‌را جبران نماید.

روند شکل‌گیری شهر ماهان

شکل‌گیری شهر ماهان را می‌توان به قرن چهارم هجری‌قمری نسبت داد؛ چراکه پیش از دورهٔ آل‌بویه، اشاره‌ای به این شهر در منابع مکتوب تاریخی مشاهده نمی‌شود؛ لذا توسعهٔ کالبدی-فضایی ماهان از دورهٔ تیموری آغاز شد و به‌تدریج در ادوار بعدی گسترش یافت. این روند به‌ویژه در دورهٔ قاجار، باتوجه‌به جایگاه مذهبی سیاسی شهر، شتاب بیشتری گرفت و در تمامی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیشرفت قابل‌توجهی را تجربه کرد. آرامگاه‌ها ازجمله عوامل مؤثر در شکل‌گیری و توسعهٔ فضاهای شهری محسوب می‌شوند. حضور این بناهای مذهبی-تاریخی با جذب زائران و مسافران همراه بود که به‌تدریج منجر به رونق اقتصادی، گسترش کالبدی شهر و افزایش جمعیت آن می‌شد. شهر ماهان در استان کرمان نمونهٔ بارزی از چنین تغییراتی در شکل شهرهای ایران به‌شمار می‌رود. این شهر ازلحاظ مذهبی و ارتباطی یکی از نقاط بسیار با اهمیت محسوب می‌شده است؛ بنابراین عمده‌ترین عوامل مؤثر در شکل‌گیری، گسترش و توسعهٔ شهر ماهان را به‌شرح ذیل می‌توان بیان نمود:

الف) جغرافیای طبیعی منطقه: ماهان که گستره‌ای مثلثی‌شکل دارد، از محل برخورد رشته‌کوه جوپار که در جنوب ماهان بوده و امتداد کلی آن شرقی-غربی است و رشته‌کوه پلوار که در شرق ماهان و امتداد کلی آن شمالی-جنوبی است شروع‌شده و تا حوالی کرمان ادامه می‌یابد؛ درواقع، شهر ماهان درست در محل تلاقی دو شیب حاصل از این رشته‌کوه‌ها قرار دارد که منتج آن دو، خود دارای یک شیب سوم است که از محل برخورد دو رشته‌کوه مزبور، یعنی حوالی سکنج شروع‌شده و به‌طرف کرمان در امتداد جنوب‌شرق-شمال‌غرب سرازیر می‌شود و این مسیر همان سیلابی است که در سفرنامه‌ها به آن اشاره شده است. سیلاب‌های رودخانهٔ سکنج و قنات‌های معروف چون: تیگران، مه‌چال، وکیل‌آباد و قنات گوهرریز نیز در همین مسیر جاری هستند؛ درواقع، شهر ماهان از دامنهٔ شمالی کوه جوپار شروع‌شده و با گستردگی شرقی و غربی (به‌صورت کشیده) به‌سمت شمال پیش‌می‌رود و توسعهٔ شهر تا ابتدای دشت ماهان تا شمال آن ادامه یافته و در قسمت شرقی نیز تا کف دره ایجاد شده بین دو رشته‌کوه یاد شده ادامه می‌یابد (تصویر ۱)، (رضایی، ۱۳۸۴: ۶۱-۶۲).

تصویر ۱: قرارگیری شهر بین دو رشته‌کوه (رضایی، ۱۳۸۴: ۶۴).
Fig. 1: The city is situated between two mountain ranges (Rezaei, 2004: 64).

ب) شبکه راه‌های ارتباطی: ماهان از دیرباز دارای اهمیت ارتباطی بوده و یکی از نقاط گلوگاهی در مسیر جادهٔ ابریشم محسوب می‌شده است. در دوره‌ای که سیرجان کرسی ایالت کرمان بوده هم در مسیر و راه مواصلاتی به جیرفت هرمز بوده است و هم در دوره‌ای که بردسیر به‌عنوان کرسی ایالت محسوب‌شده، محلی بود که از این مسیر به خبیص و سپس به قهستان عبور می‌کرد. علاوه‌بر این طبق نقشه‌های «ابن‌حوقل» و «اصطخری»، شهر ماهان نیز در مسیر خبیص قرار داشته است و هم درواقع راه قدیم کرمان به ماهان، یا به‌صورت دیگر کرمان بم بلوچستان تا ۸۰ سال پیش در راستای همین عارضهٔ طبیعی بوده و از دروازهٔ ریگ‌آباد در جنوب کرمان شروع‌شده و درست از وسط شهر ماهان می‌گذرد. این مسئله باعث استقرار برخی عناصر خدماتی نظیر کاروان‌سرا و مغازه‌ها در حاشیهٔ این مسیر گردیده و شهر در اطراف این مسیر شکل گرفته است (زنگی‌آبادی، ۱۳۹۲: ۱۹-۲۱) شهر ماهان در مسیر راه کرمان زاهدان، کرمان جیرفت و کرمان بم قرار داشته و طبیعتاً اغلب شهرهای مسیری و کناره‌ای بزرگراه‌ها که عمدتاً قطب‌های جذب‌کننده دیگری هم ندارند، رشد خطی داشته است (خوارزمی، ۱۳۸۹: ۸۰).

ج) سکونت و مدفن شاه نعمت‌الله ولی: باتوجه‌به نفوذ معنوی و عرفانی شاه نعمت‌الله ولی از دورهٔ تیموری در شهر ماهان سبب حضور حاکمینی چون شاهرخ تیموری، شاه‌عباس صفوی و محمدشاه قاجار در این شهر شده و بعد از فوت و تدفین شاه نعمت‌الله ولی در ماهان، زمینهٔ ارادت به این شخصیت عرفانی فراهم شد. محبوبیت هرچه بیشتر شاه نعمت‌الله ولی به‌وسیلهٔ شاهان وقت و طرف‌داران زیادی که از شهرهای مختلف پیدا کرده بودند سبب رونق و آبادانی هرچه بیشتر ماهان گردید و این عوامل زمینه را برای شکل‌گیری و توسعهٔ مجموعهٔ خانقاهی آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی فراهم نمود (پوراحمد، ۱۳۷۰: ۶۶).

به‌طورکلی، شناخت سیر تحولات شهرسازی ماهان تا قبل از دورهٔ پهلوی مشکل به‌نظر می‌رسد. عدم اطلاع از نقشه‌های مربوط به قبل از این دوره و نیز کمبود اطلاعات حاصل از منابع مکتوب تاریخی و عدم کاوش‌های باستان‌شناسی در مرکز شهر و کمبود یا نبود آثار و شواهد معماری مربوط به قبل از دورهٔ قاجاریه مزید بر علت گردیده است. از آنجایی‌که مبنای مطالعات در این پژوهش مشخص نمودن رشد تاریخی کالبدی ماهان است، لذا برای این منظور از شواهد و مدارک پیشِ‌رو استفاده شده است؛ ۱) میراث مکتوب و بررسی باستان‌شناسی، ۲) قدیمی‌ترین نقشه‌ها متعلق به قرن چهارم هجری‌قمری، ۳) نقشهٔ هوایی از شهر ماهان در سال ۱۳۴۶هـ.ش.، ۴) نقشهٔ طرح تفضیلی از شهر ماهان متعلق به سال ۱۳۹۵ هـ.ش. است.

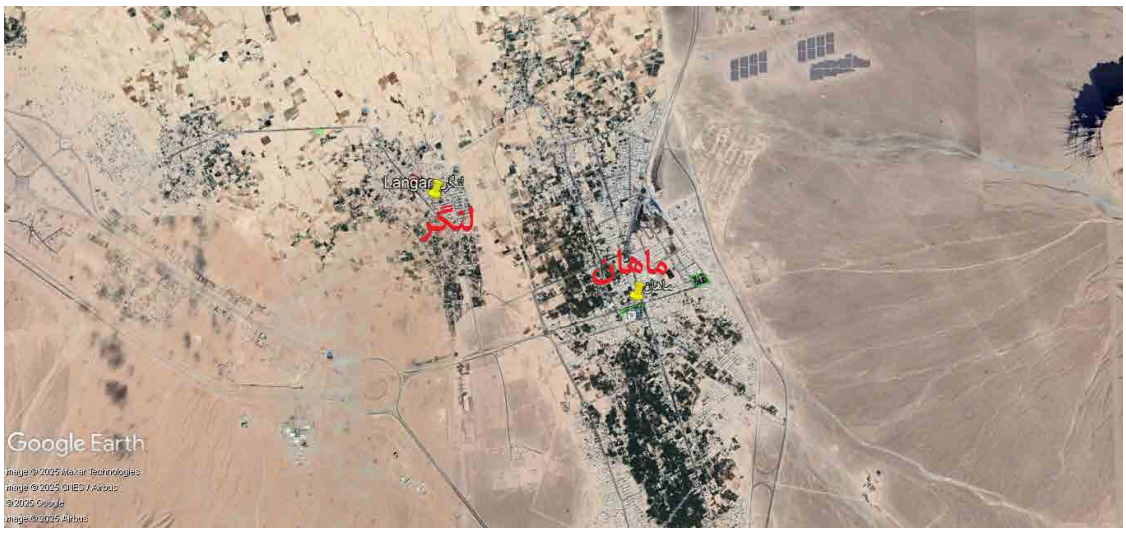
الف) دورهٔ آل‌بویه تا تیموری

در چند دههٔ اخیر، کاوش‌های باستان‌شناسی نظام‌مندی در شهر ماهان انجام نشده است؛ با این‌حال، منابع مکتوب تاریخی نشان‌می‌دهند که نام این شهر برای نخستین‌بار در قرن چهارم هجری‌قمری ذکر شده است. با این وجود، براساس شواهد موجود، هیچ اثر تاریخی ملموس و مستندی متعلق به دوران پیش از عهد تیموری در این منطقه شناسایی نشده است؛ اما باتوجه‌به گمانه‌زنی‌های صورت‌گرفته در لنگر در ۴کیلومتری ماهان (نقشه ۱) آثار و سفال‌هایی مربوط به دوران پیش‌ازتاریخ، سدهٔ چهارم و پنجم هجری‌قمری به‌دست آمده است (جدول ۱).

از منظر مطالعات منطقه‌ای، می‌توان تاریخ ماهان را به دو دورهٔ متمایز تقسیم کرد؛ دورهٔ نخست: در این دوره، سیرجان به‌عنوان مرکز ایالت کرمان نقش کلیدی ایفا می‌کرد. ماهان در این زمان بر سر راه ارتباطی سیرجان به خراسان قرار داشت. تا هنگامی‌که سیرجان مرکزیت اداری و سیاسی منطقه را حفظ کرده بود، مسیر اصلی دسترسی به بلوچستان نیز از این شهر می‌گذشت. جالب آن‌که راه سیرجان به بلوچستان از مسیر جنوبی کوه جوپار عبور می‌کرد و این امر باعث می‌شد، شبکهٔ راه‌ها و نظام استقرار سکونتگاه‌ها در آن دوره تفاوت بنیادینی با الگوی امروزی داشته باشد. ابن‌حوقل در نقشه‌ای از ایالت کرمان این مسیرهای ارتباطی را به روشنی ترسیم‌کرده و نحوهٔ دسترسی از ماهان به‌سمت بلوچستان و خراسان را نشان داده است (نقشه ۲). دورهٔ دوم تغییرات سیاسی و جغرافیایی بعدی باعث دگرگونی در این ساختار شد. شاهد این تحولات را می‌توان در نقشه‌ای که اصطخری در قرن چهارم هجری‌قمری از دیار کرمان ارائه کرده، مشاهده کرد؛ در این نقشه، مسیر بردسیر ماهان خبیص و سپس راه منتهی

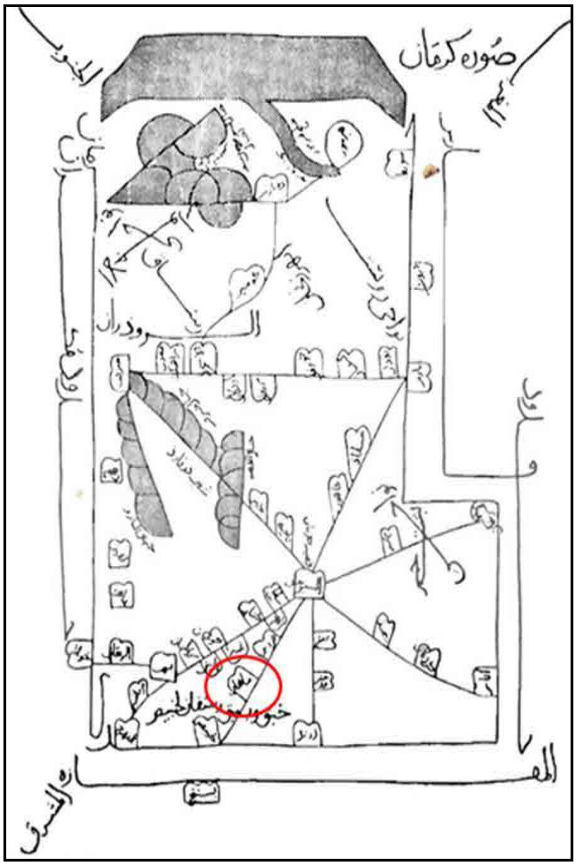
جدول ۱: پراکندگی سفال‌های منطقه لنگر ماهان (علیدادی سلیمانی، ۱۳۹۵: ۲۲).
Tab. 1: The distribution of pottery shards in the Langar Mahan region (Alidadi Soleimani, 2016: 22).

ردیف	مشخصات سفال	نام محل	قدمت
۱	سفال خمیرهٔ آجری پوشش داخلی اسلیپ آجری، پوشش خارج نقوش سیاه و اُخرایی	ماهان، علی‌آباد برزبابا حسین گمانهٔ D	هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد
۲	سفال خمیرهٔ آجری، پوشش داخل و خارج قهوه‌ای	ماهان، لنگر، تل یلنگی	هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد
۳	سفال خمیرهٔ نخودی پوشش نخودی دارای نقوش سیاه رنگ	ماهان، لنگر، تل یلنگی	هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد
۴	سفال خمیرهٔ آجری، پوشش داخل و خارج نخودی، نقوش به رنگ سیاه و اخرایی	ماهان، لنگر، تل یلنگی	هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد
۵	سفال خمیرهٔ آجری پوشش نخودی با نقش کنده	ماهان، برزبابا حسین	قرن چهارم هجری‌قمری
۶	سفال خمیرهٔ آجری با پوشش لعاب قهوه‌ای	ماهان، برزبابا حسین	قرن چهارم هجری‌قمری
۷	سفال خمیرهٔ آجری با پوشش خارجی آجری پوشش داخلی لعاب سیاه و زرد	ماهان، برزبابا حسین	قرن چهارم هجری‌قمری
۸	سه‌پایه کوره سفالگری خمیره آجری با پوشش نخودی	ماهان، برزبابا حسین	قرون چهار و پنج هجری‌قمری
۹	سفال خمیرهٔ آجری، پوشش داخلی لعاب فیروزه‌ای، پوشش خارجی نخودی، شاموت ماسه	ماهان، لنگر، تل سیاه	قرن پنج هجری‌قمری
۱۰	کاشی با خمیر آجری پوشش نخودی، لعاب فیروزه‌ای	ماهان، لنگر، تل سیاه	قرن پنج هجری‌قمری
۱۱	سفال خمیرهٔ آجری، پوشش داخل و خارج لعاب فیروزه‌ای	ماهان، لنگر، تل سیاه	قرن پنج هجری‌قمری

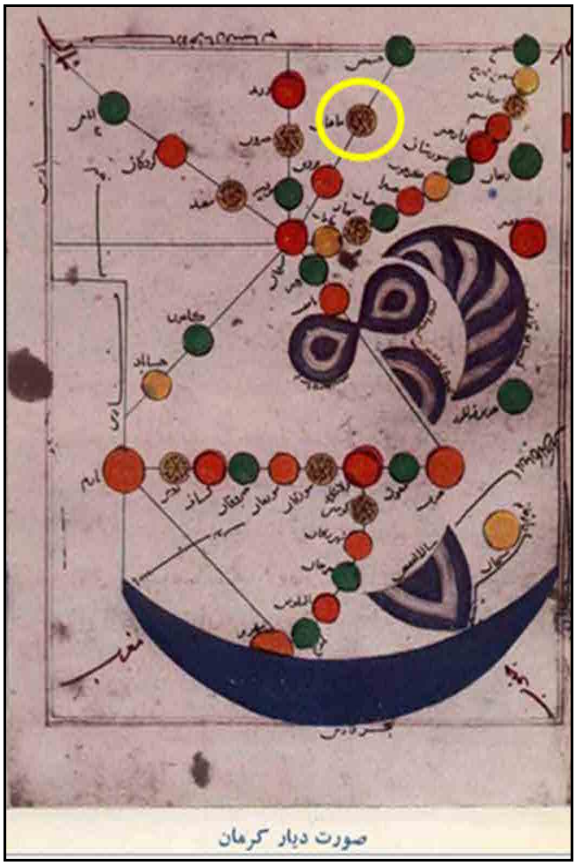

نقشه ۱: موقعیت لنگر در ماهان (گوگل ارث، ۱۴۰۳؛ تکمیلی: نگارندگان، ۱۴۰۳).
Map. 1: The position of langar within Mahan (Google Earth, 2024; supplemented by: Authors, 2024).

به قهستان به‌وضوح به تصویر کشیده شده است (نقشه ۳). در این دوره، جزایر قیس (کیش) و سیراف به‌عنوان بنادر مهم خلیج‌فارس نقش محوری در تجارت منطقه ایفاً می‌کردند. راه اصلی بازرگانی از این بنادر به‌سمت سیرجان و سپس نواحی شمالی امتداد می‌یافت؛ اما از سدهٔ چهارم هجری‌قمری، با انتقال مرکزیت ایالت کرمان از سیرجان به بردسیر و ظهور بندر هرمز به‌عنوان جای‌گزین کیش و سیراف، محور تجاری جدیدی تحت‌عنوان: مسیر هرمز-جیرفت-بردسیر به نواحی شمالی اهمیت فزآینده‌ای یافت (امیرحاجلو، ۱۳۹۳: ۱۷۳)، (نقشه ۴). این شاهراه که از شاخه‌های دو جادهٔ معروف «ابریشم» و «ادویه» بود، توسط «ملک‌قاورد سلجوقی» بازسازی شد و کاروانسراها، رباط‌ها، کاریزها و چاه‌ها به‌دستور وی در این مسیر احداث شد (بارتولد، ۱۳۵۸: ۱۶)؛ درنهایت شبکه مهم راه ابریشم و راه ادویه به هند و سواحل دریای عمان از بیابان‌های کرمان و بلوچستان می‌گذشت و به راه اصلی ابریشم هرات اسکندرون متصل می‌شد (پوراحمد، ۱۳۷۰: ۶۸).

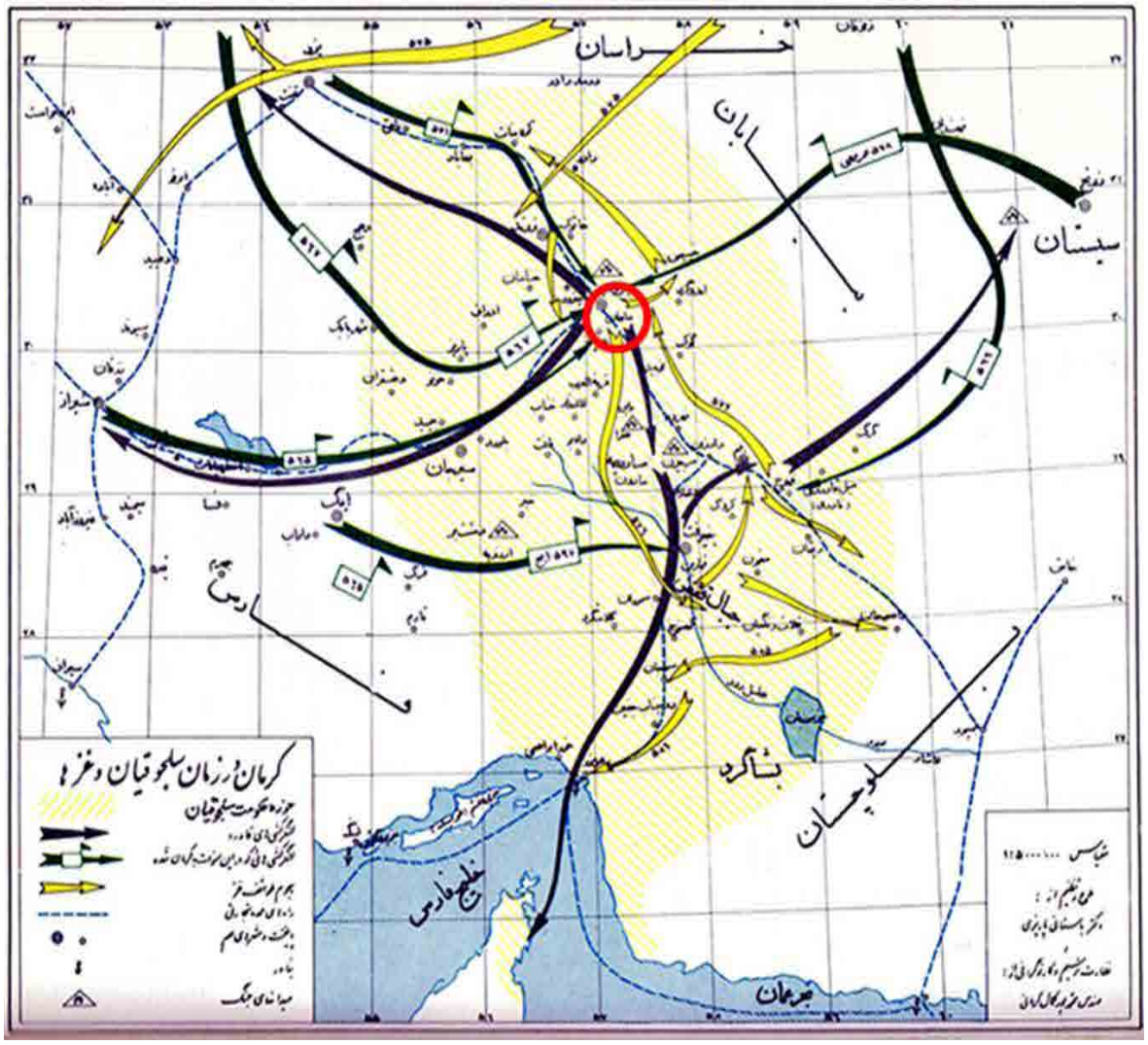

نقشه ۲: ماهان در صورت دیار کرمان (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۲۶۷).
Map 2: Mahan's Location within the Kerman Region (Ibn Hawqal, 1966: 267)

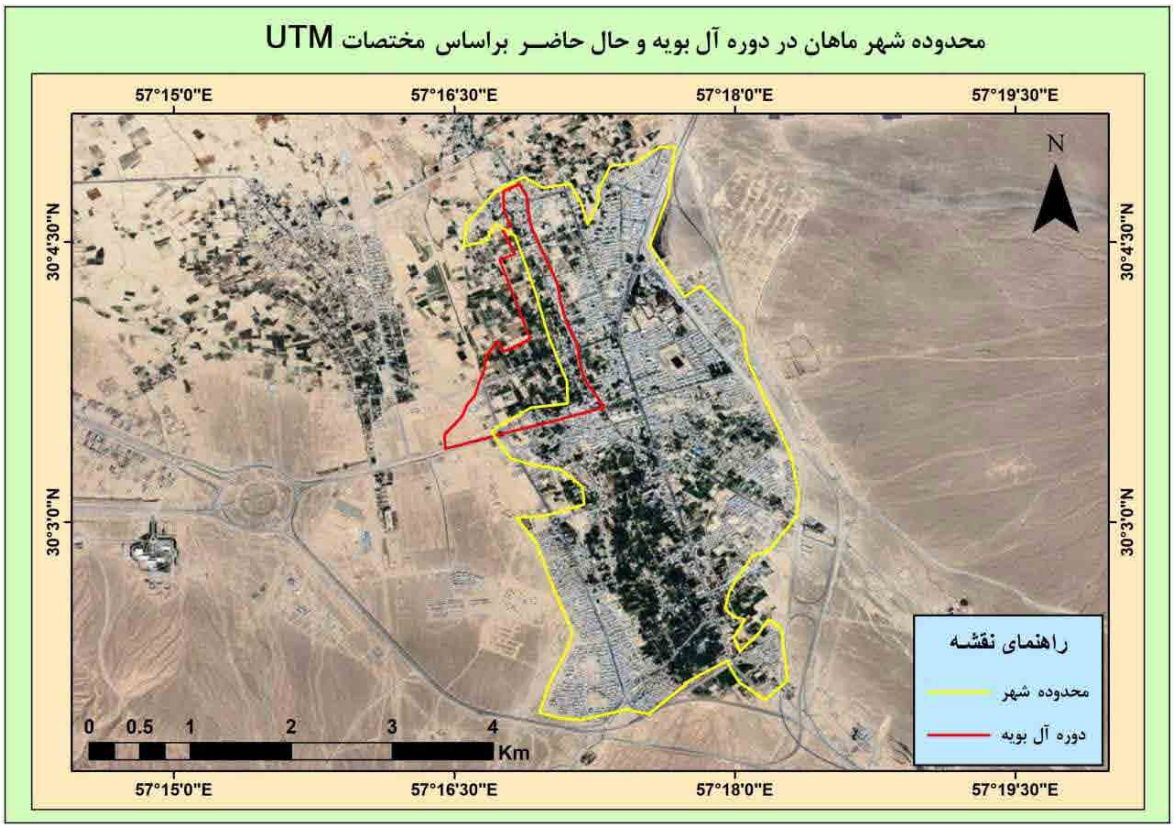
نقشه ۳: ماهان در صورت دیار کرمان (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۳۹).
Map 3: Mahan's Location within the Kerman Region (Istakhri, 1961: 139).

باتوجه‌به این‌که از دور آل‌بویه هیچ‌گونه آثار معماری ملموسی در ماهان دیده نشده است و هستهٔ اولیهٔ شهر ماهان نامشخص است تا بتوان به نتایجی متقن دست یافت؛ اما باتوجه‌به مدارک مکتوب تاریخی می‌توان قدیمی‌ترین محله را که در بخش مرکزی ماهان قرار گرفته مشخص نمود. یکی از قدیمی‌ترین محلات شهر ماهان در دورهٔ آل‌بویه به احتمال «محلهٔ قلاتوئیه» (قلاتی) است؛ کلمهٔ «قلاتوییه» به‌معنی قلعه‌ای است که در داخل شهر قرار گرفته باشد و شاید قلات همان کلمهٔ «کلات» به‌معنی آبادی و حصاری باشد که بالای کوه و پشته می‌ساخته‌اند (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۰). مقدسی در آثار خود تصویری زنده از ماهان در سدهٔ چهارم هجری‌قمری ارائه می‌دهد که

نقشه ۴: راه ارتباطی: بردسیر ماهان بم جیرفت هرمز (خبیصی، ۱۳۴۳: ۱۵۷).
Map. 4: The communication route: Bardsir - Mahan - Bam - Jiroft – Hormuz (Khabisi, 1964: 157).

نشان‌دهندهٔ ویژگی‌های منحصربه‌فرد این شهر است. به گفتهٔ وی، ماهان شهری با ترکیب جمعیتی غالباً عرب‌نشین بود که احتمالاً به‌دنبال فتوحات اسلامی و استقرار قبایل عرب در این منطقه شکل‌گرفته بود. ساختار شهری ماهان از الگوی متداول شهرسازی اسلامی پیروی می‌کرد، با مسجدی که در مرکز شهر قرار داشت و نقش کانونی در حیات اجتماعی و مذهبی شهر ایفأ می‌نمود. ازنظر نظام دفاعی، ماهان دارای کهن‌دژ (ارگ قدیمی) مستحکمی بود که تنها یک دروازه داشت و توسط خندقی عریض احاطه شده بود. این خندق به‌صورت حفاظتی تا شعاع یک منزلی در اطراف شهر امتداد داشت. محیط طبیعی ماهان نیز چشم‌اندازی سرسبز و پرآب ارائه می‌داد؛ به‌طوری‌که درختان انبوه و آب‌های جاری، محدودهٔ یک منزلی اطراف شهر را پوشانده بودند. سیستم آب‌رسانی شهر متکی‌بر نهرهایی بود که احتمالاً از قنات‌ها یا رودخانه‌های محلی تغذیه می‌شدند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۳). با بررسی این گزارش می‌توان به چند نکتهٔ اساسی دست پیدا کرد: ۱) مرکز شهر تا قبل از ساخت باغ مزار شاه نعمت‌الله ولی، مسجد جامع بوده است. ۲) کهن دژ ماهان فاصلهٔ کوتاهی با مسجد دارد (اشاره به کهن‌دژی که در جای میدان آزادی فعلی وجود داشته و یا دژی که در کوچهٔ قلعه بین ثانی‌آباد و رودخانه بوده است، بلکه به دژی که امروزه به‌عنوان محلهٔ قلاتوئیه از آن یاد می‌شود، اشاره دارد)، (قدیمی‌ماهانی و ماهانی، ۱۴۰۱: ۳۳۹). پس از توصیفات مقدسی متوجه می‌شویم که از محلهٔ قلاتوئیه در توصیفات شهر ماهان نام می‌برد. (نقشه ۵).

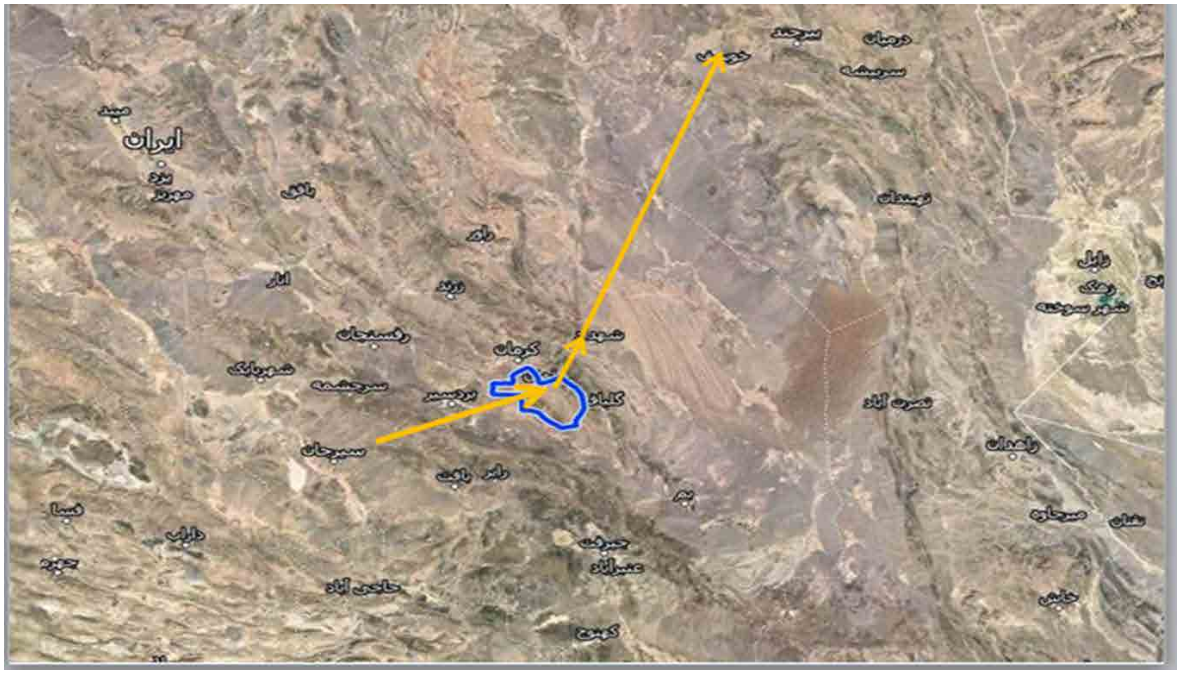

نقشه ۵: محدودهٔ تقریبی ماهان در دورهٔ آل‌بویه (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Map. 5: The approximate extent of Mahan during the Buyid dynasty (Authors, 2024).

در دورهٔ سلجوقی، شهرهای کرمان مانند جیرفت و ماهان، به‌ویژه به‌دلیل موقعیت استراتژیک بندر هرمز، رونق یافتند (ملک‌پور، ۱۴۰۳: ۱۳۸). شهر ماهان هم در این مسیر ارتباطی قرار گرفته و این شهر در مسیر کاروان‌رو اصلی قرار داشت. از شهر بردسیر راه کاروانی پراهمیتی از بنادر خلیج‌فارس به‌سوی مناطق شمال باختری کشور می‌رفت (مشکور، ۱۳۷۱: ۶۲۴). به هر صورت با اهمیت یافتن بردسیر (گواشیر کرمان)، ماهان به‌عنوان شهری در یک منزلی آن موقعیت ویژه‌ای می‌یابد. در این‌زمان ماهان، اولین منزل در دسترسی از کرمان به بم است و از آنجا به بلوچستان و بخش‌های شرقی منطقهٔ کرمان راه دارد. ماهان از زمانی‌که مرکز منطقهٔ کرمان شهر کرمان امروزی شد، موقعیت متفاوتی پیدا می‌کند و منزلی در راه ارتباطی و تجاری مرکز منطقه به شرق می‌شود. تا قبل از انتقال کرسی ایالت به بردسیر، راه‌های اصلی منطقهٔ کرمان از شهر سیرجان به نقاط مختلف انشعاب پیدا می‌کردند و شهر کرمان بیشتر جنبهٔ دفاعی داشت و در مسیر راه‌های اصلی تجاری در مقیاس کشوری قرار نداشت، در همان زمان ماهان بر سر راه اصلی سیرجان به خراسان واقع بود (عیسی‌زاده، ۱۳۸۸: ۸۴)، (نقشه ۶). در دورهٔ سلجوقی شهر خبیص در سه منزلی ماهان در مرکز کرمان را باید تقریباً در محدودهٔ کویر دانست، از این شهر راهی به‌طرف خوسف قهستان منتهی می‌شد (لسترنج، ۱۳۸۶: ۳۵۱).

در دورهٔ سلجوقی هیچ‌گونه شواهدی از آثار معماری ملموس در شهر ماهان دیده نشده است تا بتوان به نتایجی متقن دست‌یافت؛ اما طبق منابع مکتوب می‌توان به‌صورت احتمال، تاریخ شکل‌گیری محلات را دانست. یکی از محلات دورهٔ سلجوقی در ماهان، محلهٔ پاچنار است. نام این محله برگرفته از چنار تنومند چند هزار ساله‌ای است که در کنار تکیهٔ قدیمی این محله قرار دارد که تاریخ بنای آن براساس کتیبهٔ سنگی موجود به سال ۵۲۳هـ.ق. می‌رسد. این محله در جنوب مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی قرار گرفته و متأسفانه این تکیهٔ قدیمی از بین رفته است.

محلهٔ ثانی‌آباد و کوچهٔ قله (قلعه)، یکی دیگر از محلات دورهٔ سلجوقی در ماهان است، باتوجه‌به اطلاق نام قلعه بر این محله، احتمالاً در گذشته قلعه‌ای در این محدوده وجود داشته است. گویا بعد از آمدن اعراب به

نقشه ۶: مسیر سیرجان به قهستان (گوگل‌ارث، ۱۴۰۳؛ با اصلاحاتی از: نگارندگان، ۱۴۰۳).
Map. 6: The route from Sirjan to Qohestan (Google Earth, 2024; supplemented by: Authors, 2024).

این منطقه، سکونت آن‌ها در آنجا نام ثانی‌آباد را به خود گرفته است. این قلعه چندین‌سال بعد از قلعهٔ محلهٔ قلاتوئیه شکل گرفته است که احتمالاً متعلق به دورهٔ سلجوقی است؛ البته از این قلعه اثری برجای نمانده است (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۰).

یکی از دوره‌های مهم تاریخ شهر کرمان، دورهٔ غزان است که مؤسس آن «ملک دینار غز» بوده است (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۵۳۷). حملهٔ «غزان» به کرمان موجب ناامنی، تضعیف حکومت سلجوقی و فروپاشی نظام اداری و سراشیبی سقوط شهرها شد (ملک‌پور و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۹۲). در دورهٔ غزها نه‌تنها در شهر ماهان، بلکه خبیص و میمند تغییر چندانی ازلحاظ شهرسازی صورت نپذیرفته است و تنها اسمی به‌میان آمده است که نه‌تنها توسعهٔ چندانی نیافتند، بلکه به‌تدریج به‌دلیل قرارگرفتن در مسیر لشکرکشی فارس به سیرجان، بم و بردسیر از رونق پیشین کاسته شد. حکومت ملک دینار در ایالت کرمان کوتاه و کمتر از ۱۰سال بود و لذا او نتوانست پی یک حکومت مقتدر غز را در کرمان بنا نهد.

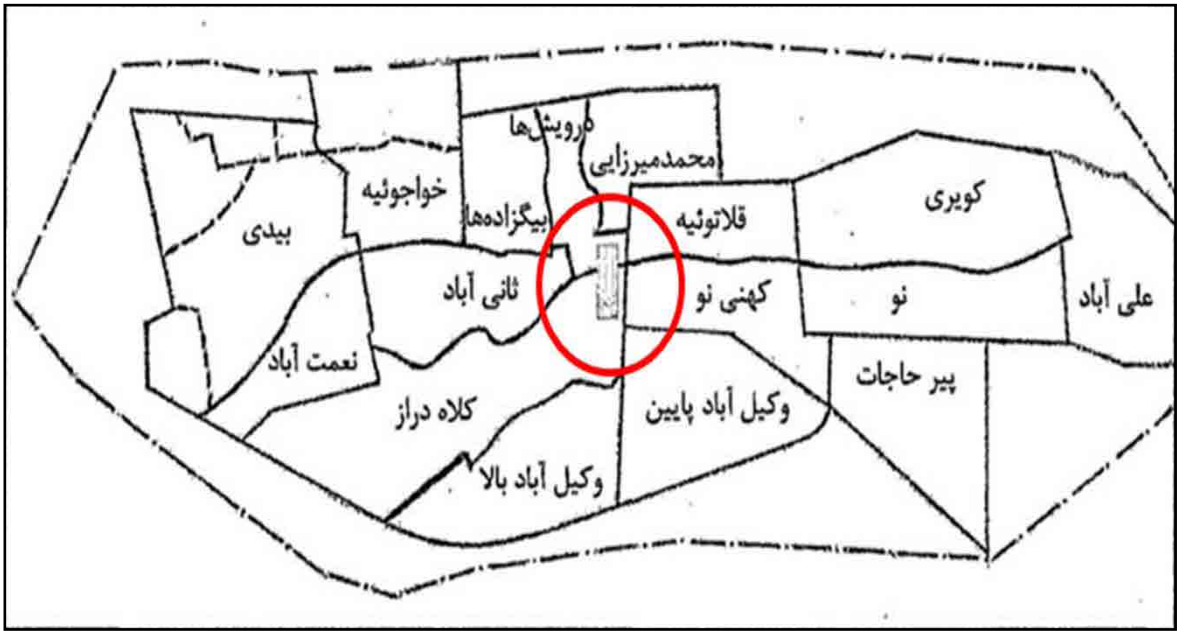
در دورهٔ ایلخانی راه کرمان به سیستان، از مرکز کرمان آغاز و با گذشتن از قصبهٔ ماهان به‌سمت خبیص و ازطریق کویر به سیستان می‌رفت و از آنجا به‌سمت ماوراءالنهر امتداد می‌یافت (رضوی، ۱۳۹۰: ۲۸۴). این مسیر تجاری دارای اهمیت خاصی است و پل کرمان محسوب می‌شد (منشی‌کرمانی، ۱۳۲۸: ۲۸). از این دوره در شهر ماهان هیچ آثار معماری‌ای برجای نمانده، اما محلاتی هستند که باتوجه‌به منابع مکتوب احتمال می‌رود که در دورهٔ ایلخانی شکل‌گرفته باشند. یکی از محلات مهم شهر ماهان در این دوره طبق منابع مکتوب که بخشی از مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی در آن قرار دارد، «محلهٔ کلاه‌دراز» است که قبل از وجود شاه نعمت‌الله ولی شکل گرفته است. این محله به «باباکلاه‌دراز» نیز شهره است. به‌نظر می‌رسد این محله و مزرعه از محلات قدیمی ماهان بوده که پیش از شاه نعمت‌الله (قرن ۸هـ.ق.) و بخشیدن آن به «بابا صامت همدانی» (حدود سال‌های ۸۱۰ تا ۸۳٤هـ.ق.) با نام دیگری مشهور بوده است (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۳). با بررسی منابع موقعیت جغرافیایی درخصوص جانمایی سازه‌ها و باغات شاه نعمت‌الله ولی، این‌گونه برداشت می‌شود که در زمان دیدار بابا صامت همدانی (باباکلاه‌دراز) محلهٔ فرمیتن و مسجد جامع که بخش باغی ماهان است به‌عنوان «قریهٔ فرمیتن» معروف بوده است و باتوجه‌به این‌که نهر (قنات) فرمیتن از این اراضی عبور می‌کرده این محل علاوه‌بر کلاه‌دراز به قریهٔ فرمیتن معروف بوده

است (قدیمی‌ماهانی، ۱۴۰۱: ۳۴۳). درویش‌ها یکی دیگر از محلات بزرگ ماهان است که در غرب مجموعهٔ آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی قرار دارد. این محله به‌علت سکونت مریدان شاه نعمت‌الله ولی در آنجا به این نام مشهور شده است، ولی قدمت آن به پیش از زمان شاه نعمت‌الله ولی است (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۸ و ۲۶).

دورهٔ تاریخی حضور شاه نعمت‌الله در ماهان معاصر با دورهٔ تیموری و حکومت «امیرتیمور گورگانی» و فرزندان اوست (دهش، ۱۳۹۷: ۱۱). بنابر گزارشات تاریخی آثار مکتوب چون رسالهٔ عبدالرزاق کرمانی، جامع مفیدی، رسالهٔ عبدالعزیز بن شیر ملک واعظی، شرح حضور جناب «سید نورالدین» در ماهان حدوداً به اواخر عمر ایشان و ۲۵ سال آخر عمر شریف ایشان معطوف است (قدیمی‌ماهانی، ۱۴۰۱: ۳۴۰).

در پایان قرن هشتم هجری‌قمری جنگ‌های امیرتیمور، ویرانی کرمان را تکمیل کرد و آن ناحیه را سراسر به ورطهٔ خرابی فرو برد (لسترنج، ۱۳۸۶: ۳۲۱). به‌دلیل سیاست وابستهٔ ایالت کرمان به ماهان، این سرزمین هم از این خرابی‌ها بی‌نصیب نماند. دوره‌های بعد با تشکیل سایر آبادی‌ها و محله‌های مسکونی و پیوستگی و اتصال راه‌های مناسب به‌هم ساختار طولی منسجم ماهان شکل گرفته است. در این دوره شاه نعمت‌الله ولی به ماهان آمده و ساکن می‌شود و به دنبالهٔ آن بسیاری از مریدان و پیروان و دوست‌داران ایشان به ماهان مهاجرت کرده‌اند. تشکیل مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی شامل: خانقاه، مدرسه، کتابخانه، خانه، کاروان‌سرا، مهمانخانه، اصطبل و باغ در کنار مسجد جامع شهر در گسترش بعدی شهر نقش مهمی داشته است؛ به‌طوری‌که این مجموعه در دوره‌های بعد، مخصوصاً پس از وفات شاه ولی به‌عنوان مرکز ماهان تعریف شده است (نقشه ۷). اسکان پیروان شاه ولی در اطراف این مجموعه و تأکید بر فعالیت پیروان وی خصوصاً در زمینهٔ کشاورزی باعث تشکیل محله‌ای به‌نام «نعمت‌آباد» بوده است (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۱).

با استقرار مردم در این منطقه، محلات هرچند به‌صورت پراکنده و در دل باغات و مزارع شکل یافت. برای این محلات مراکزی را با ایجاد میدانچه‌هایی که مرکز تجمعی برای ایام فراغت اهالی و رهگذران گردید به‌وجود آوردند. در کنار و در حوالی این میادین کوچک، دکان‌هایی برای عرضهٔ کالا و خریدوفروش و مبادلات احداث شد (رضایی، ۱۳۸۴: ۷۰).

نقشه ۷: موقعیت آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی در محله‌های ماهان (دفتر فنی استانداری کرمان، بی‌تا، ۱۰۹).

Map. 7: The location of the Shah Nematollah Vali Shrine in the neighborhoods of Mahan (Technical Office of Kerman Governorate, n.d., 109).

چنان که اشاره شد، خانقاه شاه نعمت‌الله ولی در زمان حیات او، تبدیل به مقبرهٔ وی پس از فوتش می‌شود؛ بنابراین مقبرهٔ او از همان بدو امر محل حضور و زیارت ارادتمندان و دوستدارانش است و مزار شاه نعمت‌الله ولی عنوانی درخور و مناسب برای این مدفن است (عیسی‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۷۹).

از این دوره، آثار معماری چندانی به‌غیر از مقبرهٔ «شیخ عبدالسلام» واقع‌در ۴کیلومتری ماهان، در لنگر و آستانه شاه نعمت‌الله ولی برجای نمانده است، اما محلاتی هستند که شکل‌گیری آن‌ها را باتوجه‌به منابع مکتوب می‌توان متعلق به این دوره دانست.

یکی از محلات دورهٔ تیموری در شهر ماهان، می‌توان به محلهٔ نعمت‌آباد اشاره کرد که این محله در قسمت جنوبی ماهان شکل گرفته است. وجه تسمیهٔ این محله از نام شاه نعمت‌الله ثانی گرفته‌شده است که از کوهستان آب را به این منطقه آورده است. محدودهٔ فعلی این محله از شمال به خیابان باهنر از شرق به محلهٔ رودخانه از جنوب به رجایی غربی، از غرب به خیابان امام است. یکی دیگر از محلات این دوره، کهنینو (کهن‌نو) است؛ برخی نام آن‌را کهنه و نو دانسته و آن‌را از محلاتی می‌دانند که روی محله‌ای قدیمی از نو ساخته شده است، ولی اسم دقیق آن کهن نو (کهنو) یعنی قناتی جدید است و شاید همان قناتی باشد که مادر چاه (شاید هم پایاب) آن‌را در صحن شاه نعمت‌الله ولی و در نزدیکی همین محل دانسته‌اند. این محله از ضلع شمالی آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی شروع و در امتداد محلهٔ قلاتوییه و در کنار مسیر سیلاب رو به ماهان پایین ختم می‌شود.

محلهٔ رودخانه از محلات اصلی و مهم ماهان بوده و در مرکز شهر ماهان واقع شده است. در گذشته با نام بازارمیدان و درب‌مزار خوانده می‌شده است، این محلهٔ قدیمی در اطراف نهر ماهان شکل‌گرفته و تا گذشته‌ای نه چندان دور به‌عنوان شارع اصلی و بازار استفاده می‌شده است. مشاغلی چون: آهنگری، کفش و گیوه‌دوزی، نجاری و کلک‌سازی، سفالگری، قنادی و نقل‌ریزی، گندم‌فروشی و آسیاب رنگ‌رزی و سایر مشاغل سنتی در آن فعال بوده‌اند. مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی در این محله واقع شده‌اند (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۹۵: ۲۶). مسیل مه‌چال و کلاه‌دراز به‌نام گذر رودخانهٔ فرمیتن از بخش غربی مجموعه عبور می‌کرده که به «رودخانه» مشهور است، به‌همین‌دلیل، اسم این محله، رودخانه است.

مقبره و گنبد مجموعه شاه نعمت‌الله ولی از آثار معماری برجای مانده از دورهٔ تیموری است (تصویر ۲) که به‌دستور «احمدشاه بهمنی دکنی هندوستانی» ساخته‌شده است و گنبدی هشت‌ضلعی برروی قبر ایشان بنا کرد؛ درواقع، اولین ساختمانی که در آستانه ساخته‌شده، همین بقعه است که در دورهٔ تیموری شکل گرفته است و دیگری چله‌خانه در مجموعه شاه نعمت‌الله ولی است که به احتمال زیاد هم‌زمان با ساخت مقبره (تیموری) شکل‌گرفته است که در گوشهٔ جنوب‌غربی رواق غربی اتاق کوچکی است که به آن «چله‌خانه» می‌گفتند (تصویر ۳)، (حسنی‌موسی‌آبادی، ۱۳۸۹: ۳۶).

تصویر ۲: گنبدخانه (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 2: Cubic base (Authors, 2024).

تصویر ۳: چله خانه (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 3: Chelle Khaneh (Authors, 2024).

با ایجاد ساخت‌وساز بعد از فوت شاه نعمت‌الله ولی و هم‌چنین شکل‌گیری گنبدخانه و گسترش فضای مجموعهٔ آرامگاهی باغ‌مزار از سدهٔ نهم هجری‌قمری به‌بعد ساختار شهر ماهان در طول روان آب فرمیتن و تیگران که به‌صورت اقماری با جمعیت‌های کم به فرم محلات شهری حول مکان مرکزی باغ مزار شاه نعمت‌الله ولی

تغییر ماهیت داده و کم‌کم بر حجم اماکن مسکونی و تجاری در اطراف این مجموعه افزایش یافته و آبادی‌هایی به محلات تازه تأسیس تبدیل شده‌اند. با بررسی نقشه‌های هوایی و قبرستان‌های اقماری ماهان این موضوع کاملاً مشهود است و کلیهٔ محلات تازه تأسیس که قبلاً یک واحه یا چندین خانوار بوده‌اند با فرم جدید انتهای آن‌ها به این مجموعهٔ باغ‌مزار ختم می‌شوند (قدیمی‌ماهانی، ۱۴۰۱: ۳۴۶). قرارگیری دو محلهٔ کهن نو و رودخانه در دو طرف مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی، نشانی از افزایش محلات و ساخت‌وسازها در این نقطه است (Furundic *et al.*, 2012: 721).

به‌رغم تاریخ طولانی و موقعیت ارتباطی عالی ماهان، توسعهٔ آن به اندازه‌ای نبود که نظر مورخان و جغرافی‌نگاران را جلب کند و آن‌را در ذیل شهرهای مهم ایالت کرمان جای دهند. «افضل‌الدین ابوحامد» در سده ششم، «زکریا بن محمد قزوینی» در سدهٔ هفتم، «حمدالله مستوفی» در سدهٔ هشتم و «حافظ ابرو» در ابتدای سدهٔ نهم هجری‌قمری به شهرهای مهم ایالت کرمان پرداختند؛ اما هیچ‌کدام از شهر ماهان در کنار شهرهای دیگر اسم نبرده‌اند. ماهان به‌دلیل نزدیکی به شهر کرمان بیشتر در خدمت دارالملک قرار داشت و بخش زیادی از نیازهای ساکنان کرمان را فراهم می‌کرد. طبق نظر «انگلیش»[۶]، ماهان ازجمله روستاهایی است که بعد از توسعهٔ شهر بردسیر برای تأمین نیازهای آن ازسوی ثروتمندان و صاحبان نفوذ و قدرت ساخته‌شد و در خدمت مرکز قرار داشت و خود توسعهٔ چندانی نیافت (کلمرزی، ۱۳۹۹: ۳۴۷-۳۴۸).

ب) دوران صفوی تا قاجاری

در دورهٔ صفویه، آستانهٔ شاه نعمت‌الله موردتوجه ویژهٔ حکمرانان کرمان، به‌ویژه خاندان «ولی‌خان افشار» بود که در عمران و آبادانی ماهان و حفظ آستانه و بناهای آن بی‌تأثیر نبود، با حملهٔ افغان‌ها در پایان دورهٔ صفویه و برآمدن «نادرشاه افشار» در آبادانی کرمان و شهرهای پیرامون آن، به‌ویژه ماهان، رخنه‌ای سخت وارد آمد (گلاب‌زاده، ۱۳۸۴: ۳۰).

از آثار معماری برجای‌مانده در دورهٔ صفویه از شهر ماهان، مقبرهٔ شیخ علی‌بابا واقع‌در روستای سکنج، ۲۰کیلومتری ماهان و قسمتی از بناهای مربوط به مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی است (تصویر ۴).

تصویر ۴: مقبرهٔ شیخ علی‌بابا (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 4: Tomb of Sheikh Ali Baba (Authors, 2024).

از دیگر آثار مربوط به دورهٔ صفویه که امروزه تخریب شده است، می‌توان به عمارات منسوب به «شاه عباس صفوی» (آب‌انبار، حمام و مسجد) که در ضلع شمالی مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی شکل‌گرفته‌اند، اشاره کرد. در ادامه، محلاتی هستند که طبق مدارک مکتوب می‌توان آن‌ها را به دورهٔ صفویه اطلاق کرد. یکی از آثار معماری برجای‌مانده از دورهٔ صفویه در شهر ماهان، رواق شاه‌عباسی و صحن صفویه در آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی است. رواق شاه‌عباسی در سال ۹۹۸هـ.ق. در عهد سلطنت شاه‌عباس کبیر و دورهٔ حکومت «بیگ‌تاش‌خان» ساخته شده است (زنگی‌آبادی، ۱۳۹۲: ۳۶).

از محلات شکل‌گرفته در دورهٔ صفوی می‌توان محلهٔ «بیگ‌زاده»، «پیر حاجات» و «شاه رضایی» را نام‌برد. محلهٔ بیگ‌زاده از جنوب محلهٔ درویش‌ها شروع و در امتداد باغات ماهان به محلهٔ پای چنار ختم می‌شود؛ درواقع، بیگ‌زاده‌ها یکی از خانواده‌های معروف و سرشناس «بیک‌های ماهانی» هستند که در زمان صفویه موقعیت مهمی داشته‌اند (گلاب‌زاده، ۱۳۸۴: ۸۳).

شهر کرمان چندین‌بار مورد تاخت‌وتاز افغان‌ها قرار گرفت و هم‌چنین به‌دست نادرشاه در سال ۱۲۰۸هـ.ق. «آقا محمدخان قاجار» بدان یورش برد، کسی که ولایت کرمان را به‌مدت سه‌ماه به غارت و یغما برد، هزاران تن را کشت و بسیاری را کور ساخته و به اسارت گرفت. به‌نظر می‌رسد شهر کرمان پس از گذشت یک سده رو به توسعه و آبادانی نهاد. بعد از دفع خطر هجوم افغانان و در دوران کوتاه‌مدت سلسلهٔ افشاریه و زندیه بنای شاخصی از این دو دوره باقی‌نمانده است و یا دست‌کم آثاری که بتوان آن‌را بنای شاخص خواند، ساخته نشد. از دورهٔ آغازین قاجاریه اخبار و نوشته‌های فراوانی از مورخین دربارهٔ محاصرهٔ کرمان به‌دست آقامحمدخان قاجار تا به امروز رسیده است اما از چگونگی ساختار شهری و معماری و فضاهای شهری کمتر نوشته شده است.

بنابراین در آغاز شکل‌گیری دورهٔ قاجار با تمام خشونت‌های آقامحمدخان و تمایل به ایجاد تمرکز، شهرها و توان اجتماعی و اقتصادی آن‌ها نقش مدیریتی خود را در بقاء و گسترش شهر به تمامی دولت واگذار نکردند و دولت نقشی محدود برای خود قائل شد (پارسی و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۸۳). در این دوره، بعد از گذشت چندماه که قحطی در شهر افتاده بود و زندگی بر مردم بسیار سخت شده بود، نزدیک به ۱۲۰۰۰نفر را از شهر اخراج و در بلوکات اطراف که ماهان یکی از آن‌هاست، ساکن شدند (قدیمی‌ماهانی، ۱۳۷۰: ۹۱).

در دورهٔ قاجاریه محدودهٔ شهر ماهان از دامنهٔ کوه جوپار آغاز می‌شود و به‌سمت شمال امتداد یافته است. به این‌ترتیب بخش‌های جنوبی شهر ماهان مرتفع‌تر از بخش‌های شمالی و نسبتاً مسطح آن است که این دو بخش شهر به «ماهان بالا (علیا)» و «ماهان پایین (سفلی)» معروف است. باتوجه‌به شیب زمین، مسیر آب در شهر ماهان از جنوب (ماهان بالا) به‌سمت شمال (ماهان پایین) است. شهر ماهان هم‌چون مستطیل کشیده‌ای است که در راستای شمالی (با انحراف به‌سمت غرب) راستای عمود بر قبله گسترده شده است. دو علت عمده که در گسترش شهر ماهان تأثیرگذار بوده‌اند، قرارداشتن در کنار راه‌های مهم و قرار داشتن مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی در آن است (عیسی‌زاده، ۱۳۸۸: ۹۱). اسنادی که به‌ویژه از دورهٔ قاجاریه در دست است گواه از آن دارد که نه‌تنها کرمان، بلکه سایر شهرهای پیرامون آن از میوه و محصولات کشاورزی ماهان تأمین می‌شده است (گلاب‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۳).

ازجمله آثاری که از دورهٔ قاجاریه در شهر ماهان برجای‌مانده می‌توان به خانهٔ شترگلو، باغ شاهزاده، یخدان لنگر، عمارت متولی‌باشی، کاروان‌سرای علی‌آباد، حمام آقا، مقبرهٔ مرشد (تصویر ۵) و خانه‌باغ «ولی‌خان سالار» اشاره کرد. از آثار معماری برجای‌مانده از دورهٔ قاجاریه در شهر ماهان در مجموعهٔ آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی، «صحن محمدشاهی»، «صحن وکیل‌الملکی»، «رواق وکیل‌الملکی» و «صحن اتابکی» است.

ازجمله محلاتی که به احتمال در دورهٔ قاجاریه شکل‌گرفته‌اند می‌توان به وکیل‌آباد بالا اشاره کرد که به علت وجود خانه‌های قدیمی به‌خصوص خانهٔ مشهور «شترگلو» (تصویر ۶) و باغچهٔ «نارنجستان» آن‌را متعلق به دورهٔ قاجاریه دانسته‌اند. از دیگر محلات شکل‌گرفته در دورهٔ قاجاریه در این شهر می‌توان به محلهٔ نو، علی‌آباد، کوچهٔ بیدی اشاره کرد. شواهد موجود از آثار معماری و وجود محلاتی که در این دوره شکل‌گرفته نشان‌دهندهٔ این امر است که بیشتر محلات در نزدیکی معبر رودخانه و در حول و محور مقبرهٔ آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی شکل‌گرفته‌اند و مبیّن توسعهٔ کالبدی شهر از مرکز (مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی) به جنوب شهر است. منابع مکتوب روند توسعهٔ

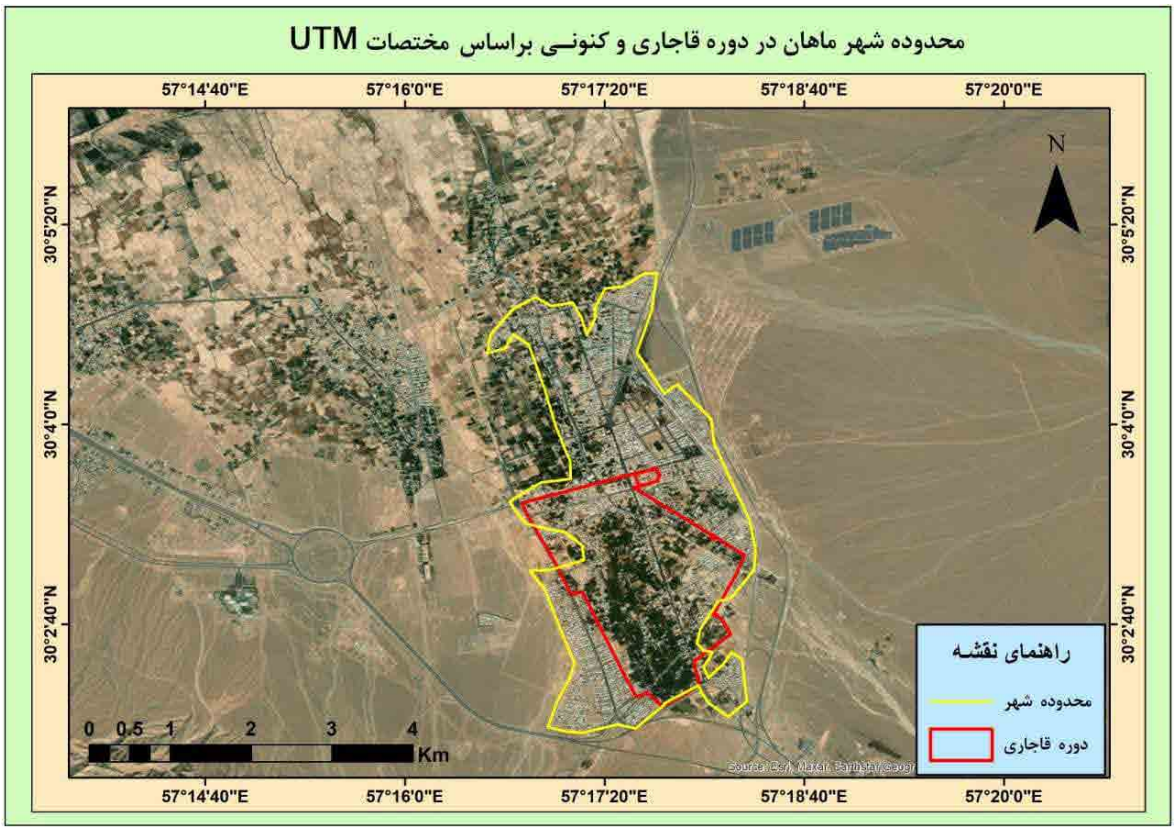

تصویر ۵: مقبرهٔ مرشد (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 5: Tomb of the Murshed (Authors, 2024).

تصویر ۶: خانهٔ شترگلو (نگارندگان،۱۴۰۳).
Fig. 6: Shotorgaloo House (Authors, 2024).

شهر در دورهٔ قاجار را به‌نحو گویاتری به تصویر کشیده‌اند؛ به‌عبارتی ساخت‌وسازها در این دوره شدت یافت و در کنار مسیل رود شکل گرفت، درنتیجه افزایش جمعیت باعث شکل‌گیری محلات جدید و رونق‌یافتن هرچه بیشتر محلات قدیم شد که علت آن‌هم می‌توان وجود مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی دانست. باتوجه‌به‌وجود بازار که در منابع مکتوب تاریخی به آن اشاره شده می‌توان اذعان نمود که بازار در کنار آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی و در آن راستا قرار گرفت و این امر سبب رونق‌یافتن فضای کالبدی شهر و جان‌گرفتن آن در این دوره گردید. باتوجه‌به افزایش محلات در این دوره، شهر از رشد بسیاری برخوردار بوده و وسعت آن افزایش یافته است (نقشه ۸) و ساختار شهری ماهان به ساختار کنونی خود نزدیک شده است.

نقشه ۸: محدودهٔ تقریبی ماهان در دورهٔ قاجاریه (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Map. 8: The approximate boundaries of Mahan during the Qajar era (Authors, 2024).

نتیجه‌گیری

ماهان روند شکل‌گیری خود را از دورهٔ «آل‌بویه» شروع کرد و در دورهٔ قاجاریه به بالاترین حد توسعه و رونق خود دست‌یافت. عامل مهم و مؤثر در توسعهٔ حیات شهری ماهان علاوه‌بر مسئله آب به‌عنوان یک عنصر حیاتی و مهم، وجود مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی و نفوذ ایشان در دستگاه سیاسی کشور و تردد امیران، حاکمان و امیران به این منطقه است. تحلیل داده‌های به‌دست آمده از نقشه‌ها نشان‌دهندهٔ اوج توسعهٔ شهری ماهان از دورهٔ قاجار و از مرکز (مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی) به جنوب است. باتوجه‌به مسافرت شاه نعمت‌الله ولی به هندوستان و پیدا کردن مریدان و دل‌دادگان بسیاری و موردتوجه قرارگرفتن سلاطین، بزرگان و امیران سبب شکل‌گیری فعالیت‌های عمرانی در مجموعهٔ خانقاهی-آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی شد که این امر نشان‌دهندهٔ اهمیت این شهر ازلحاظ سیاسی- مذهبی بوده است. احداث بناهایی چون: مدرسه، کتابخانه، خانه، کاروان‌سرا، مهمانخانه، اصطبل، باغ و... در کنار مسجد جامع نشان از توجه ویژه به شهر و پذیرای خیل عظیمی از مریدان شاه نعمت‌الله ولی به ماهان و درنهایت رونق و توسعهٔ شهر ماهان گردید. توجه حاکمینی چون: «تیمور»، «شاهرخ»، «شاه‌عباس صفوی» و «محمدشاه قاجار» در این شهر و کمک مالی، معافیت‌های مالیاتی و وقف املاک علاوه‌بر آن کمک‌های مردمی و مریدان در قالب نذورات سبب توسعهٔ شهر در ماهان گردید. مشروعیت متولیان مجموعهٔ شیخ از ناحیهٔ حکومت و قرارگیری شاه نعمت‌الله ولی در جلسات تصمیم‌گیری‌های ایالت از دیگر دلایل توسعه و آبادانی ماهان است.

در دورهٔ قاجاریه محدودهٔ شهر ماهان از دامنهٔ کوه جوپار آغاز می‌شود و به‌سمت شمال امتداد یافته است؛ به این‌ترتیب، بخش‌های جنوبی شهر ماهان مرتفع‌تر از بخش‌های شمالی و نسبتاً مسطح آن است که ماهان را به دو بخش علیا و سفلی تقسیم می‌کند. شهر ماهان هم‌چون مستطیلِ کشیده‌ای است که در راستای شمالی (با انحراف به‌سمت غرب) راستای عمود گسترده شده است. پس از رودخانهٔ ماهان که از کوه جوپار به‌سمت شمال

جریان داشت و در نقش معبر اصلی ماهان عاملی مهم در تمرکز سکونت در حاشیهٔ خود بوده است، خیابان‌های عمود برهم، رضاخانی که خیابان‌های اولیه خوانده می‌شوند نیز در چگونگی گسترش ماهان مؤثر بوده‌اند. بیشتر محلات در نزدیکی معبر رودخانه و در حول و محور مقبرهٔ آستانهٔ شاه نعمت‌الله ولی شکل گرفته‌اند، در دورهٔ قاجاریه ساخت‌وسازها شدت یافت و در کنار مسیل رود شکل گرفت. بازار در کنار آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی و در آن راستا قرار گرفت و این امر سبب رونق‌یافتن فضای کالبدی شهر و جان گرفتن آن در این دوره گردید.

ازجمله عوامل طبیعی که در رشد شهر تأثیر به‌سزایی داشته‌اند می‌توان به‌وجود رودخانه‌های فصلی و زیرزمینی اشاره کرد. دشت ماهان از کلیهٔ منابع آبی ماهان، شامل: تیگران، مه‌چال، وکیل‌آباد، مهدی‌آباد، کهنو، کوشک لنگر، و قنات گوهرریز، بهره‌مند گشته است. از قدیم، مهم‌ترین منابع جریان آبی برای مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی، قنات فرمیتن بوده است که از جنوب به‌سمت شمال کشیده شده است. این شهر از دیرباز دارای اهمیت ارتباطی و یکی از نقاط گلوگاهی در مسیر جادهٔ ابریشم محسوب می‌شده است؛ علاوه‌بر این، هم در مسیر و راه مواصلاتی به جیرفت هرمز بوده و هم از ماهان به خبیص و سپس به قهستان عبور می‌کرد. در پایان می‌توان حضور شاه نعمت‌الله ولی و دفن ایشان در ماهان، شرایط اقلیمی و جغرافیایی و موقعیت ارتباطی را به‌عنوان مهم‌ترین عوامل توسعهٔ شهر ماهان قلمداد کرد.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان برخود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رسالهٔ نویسندهٔ اول تحت‌عنوان «پژوهشی بر تکوین و توسعه حیات شهری ماهان باتوجه‌به جایگاه مجموعه خانقاهی زیارتگاهی شاه نعمت‌الله ولی از دورهٔ تیموری تا قاجاریه» به راهنمایی نویسندهٔ دوم و مشاورهٔ نویسندهٔ سوم بوده است؛ برهمین‌اساس گردآوری مطالب توسط نویسندهٔ اول و نگارش آن تحت نظارت نویسندگان دوم و سوم بوده است.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

1. Vasily Vladimirovich Bartold.
2. Edward Granville Browne.
3. Sir Percy Molesworth Sykes
4. Merritt-Hawks.
5. Donald Newton Wilber.
6. Paul Ward English

کتابنامه

- ابن‌حوقل، (۱۳۴۵). صورة‌الارض. ترجمهٔ جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌حوقل، (۱۳۶۶). ایران در صورة‌الارض. ترجمهٔ جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی، (۱۳۴۰). مسالک و ممالک. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- امیرحاجلو، سعید، (۱۳۹۳). «تبیین نقش متغیرهای بوم‌شناسی در حیات شهر اسلامی جیرفت». پژوهش‌های باستانی ایران، ۳ (۴): ۱۷۳-۱۹۲. https://nbsh.basu.ac.ir/article_994.html

- ایرون، روبرت، (۱۳۸۹). هنر اسلامی. ترجمهٔ رویا آزادفر، تهران: پژوهشکدهٔ فرهنگ و هنر اسلامی.
- ابن‌فقیه، (۱۳۴۹). ترجمهٔ مختصر البلدان. ترجمهٔ ح مسعود، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بارتولد، ویلادیمیر، (۱۳۵۸). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمهٔ حمزه سردادور، تهران: انتشارات توس، چاپ دوم.
- بارتولد، واسیلی، (۱۳۰۸). تذکره جغرافیای تاریخی ایران. ترجمهٔ حمزه سردادور، چاپ اول، تهران: چاپخانه اتحادیه.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۶۸)، گنجعلی خان. تهران: اساطیر.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۳۵). وادی هفت واد؛ بحثی در تاریخ اجتماعی و آثار تاریخی کرمان. تهران: انجمن آثار ملی.
- پوراحمد، احمد، (۱۳۷۰). جغرافیا و ساخت شهر کرمان. تهران: دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- پارسی، فرامرز؛ منصوری، کاوه؛ و بدری، نگار، (۱۳۹۰). «بررسی نظام اجتماعی در ساختار شهر و تبیین جایگاه محلات به مثابه نظام اجتماعی شکل‌دهنده به شهر قاجاری». مجموعه مقالات منتخب نخستین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی: ۸۹۷-۹۱۸.
- حسنی‌موسی‌آبادی، صفیه، (۱۳۸۹). «مطالعه تزئینات ختایی و اسلیمی مقبرهٔ شاه نعمت‌الله ولی». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد رشته هنر اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکدهٔ هنر ادیان و تمدن‌ها: اصفهان.
- حموی، شهاب الدین ابی عبدالله، (۱۳۹۷ق). معجم البلدان. الجلد الخامس، بیروت: دارصادر.
- خوارزمی، پویا، (۱۳۸۹). «مرکز فرهنگ و هنر ماهان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد رشته معماری گرایش آموزشی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی: اصفهان.
- خبیصی، محمدابراهیم، (۱۳۴۳). سلجوقیان و غز در کرمان. تصحیح: محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: طهوری.
- خواندمیر، (۱۳۵۳). حبیب السیر. تصحیح: محمد دبیر سیاقی، تهران: گلشن.
- دفتر فنی استانداری، (بیتا). شهر ماهان: کرمان.
- دهش، مسعود، (۱۳۹۹). شاه نعمت الله ولی و مکتب کرمان. مولی: تهران، چاپ دوم.
- رضایی، حمیدرضا، (۱۳۸۴). «طرح ساماندهی محور تاریخی شاه نعمت‌الله ولی-شترگلو». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد رشتهٔ معماری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه یزد: یزد.
- رضوی، ابوالفضل، (۱۳۹۰). شهر، سیاست و اقتصاد در دورهٔ ایلخانان. تهران: امیرکبیر.
- زنگی‌آبادی، فهیمه، (۱۳۹۲). «مطالعهٔ تزئینات معماری مجموعه شاه نعمت‌الله ولی ماهان از دورهٔ تیموری تا پهلوی با تأکید بر کتیبه‌های بنا». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد رشته هنر اسلامی گرایش نگارگری، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکدهٔ هنر ادیان و تمدن‌ها: اصفهان.
- سلطان‌زاده، احمد، (۱۳۷۷). معماری و شهرسازی ایران به روایت شاهنامهٔ فردوسی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاهمندی، اکبر؛ و شهیدانی، شهاب، (۱۳۹۳). «نقش و جایگاه آرامگاه تاریخی تخت فولاد در حیات شهری اصفهان از صفویه تا معاصر». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۵ (۱۶): ۹۱-۱۱۲. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22520538.1393.5.16.4.6
- عیسی‌زاده، نگین، (۱۳۸۸). «تک‌نگاری مجموعه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان». پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد رشتهٔ مطالعات معماری ایران، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی: تهران.
- غروی، مهدی، (۱۳۷۶). آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول.
- قدیمی‌ماهانی، مصطفی، (۱۳۹۵). ماهان «تاریخ، تمدن، فرهنگ». تهران: طلایه.
- قدیمی‌ماهانی، مصطفی؛ و ماهانی، امین، (۱۴۰۱). دوازده نوشتار درباره شاه نعمت‌الله ولی. تهران: طلایه، چاپ دوم.

- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۶). معماری ایران دوره اسلامی. تهران: سمت، چاپ پنجم.
- کلمرزی، عبدالرضا، (۱۳۹۹). هزار سال تحول در ایالت کرمان. تهران: اختران.
- گلابزاده، محمدعلی، (۱۳۸۴). ماهان. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- علیدادی‌سلیمانی، نادر، (۱۳۹۲). «گزارش گمانه‌زنی لنگر ماهان». کرمان (منتشر نشده).
- لسترنج، گای، (۱۳۸۶). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی. مترجم: محمود عرفان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ج دوم، ترجمهٔ علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مؤمنی‌دهقی، کورش، (۱۳۹۲). «بررسی رابطه فرهنگ با معماری آرامگاهی و تأثیر آن در طرح آرامگاه بوعلی‌سینا همدان». همایش ملی معماری-فرهنگ و مدیریت شهری، کرج.
- ملک‌پور، نجمه، (۱۴۰۳). «نقش حکومت سلجوقی در رشد اقتصاد شهرهای ایالت کرمان در سدهٔ ۵ و ۶ هـ.ق.». مطالعات ایران‌شناسی، ۸ (۱): ۱۲۳-۱۴۳. https://doi.org/10.22034/is.2024.2021458.1002
- ملک‌پور، نجمه؛ فروزش، سینا؛ و بهرام‌زاده، محمد، (۱۴۰۱). «تحول توسعه شهرها در حکمرانی ولایتی ایالتی کرمان از عصر امپراتوری سلجوقی تا آغاز دورهٔ آل مظفر». پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱: ۲۷۹-۲۹۷. https://doi.org/10.22034/irr.2022.349145.2212
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۷۱). جغرافیای تاریخی ایران باستان. تهران: دنیای کتاب.
- منشی‌کرمانی، ناصرالدین، (۱۳۲۸). سمط العلی للحضره العلیا. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- ویل‌بر، دونالد نیوتن، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دورهٔ ایلخانی. ترجمهٔ عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- هیلن‌براند، روبرت، (۱۳۸۷). معماری اسلامی. ترجمهٔ باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: روزنه، چاپ چهارم.

- Amirhijloo, S., (2014). "Explaining the Role of Ecological Variables in the Urban Life of Islamic Jiroft". *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 3 (4): 173–192. (In Persian).
- Alidadi Sulaymani, N., (2013). "Report on the Test Excavation of Langar in Mahan". Kerman (Unpublished). (In Persian).
- Bartold, V., (1979). *Memoir of the Historical Geography of Iran.* Translated by Ḥamze Sardadvar. Tehran: Tous Publications. Second Edition. (In Persian).
- Bartold, V. V., (1929). *Memoir of the Historical Geography of Iran.* Translated by Ḥamze Sardadvar. First Edition. Tehran: ettehadieh Printing Press. (In Persian).
- Bastani Parizi, M. I., (1989). *Ganj Alī Khan.* Tehran: Asaṭir. (In Persian).
- Bastani Parizi, M. I., (1956). *Wadi Haft Wad; The Valley of the Seven Valleys; A Discussion on the Social History and Historical Monuments of Kerman*. Tehran: National Monuments Association. (In Persian).
- Costa, J. & Ecceles, G., (1996). "Perspective on tourism development. International". *Journal of contemporary hospitality management*, 8 (7): 44-51. https://doi.org/10.1108/09596119610152014.
- Dahish, M., (2020). *Shah Ni'matullah Wali and the Kerman School.* Mawla: Tehran. Second Edition. (In Persian).
- Furundzic, D. & Bozidar, S. F., (2012). "International Conference on Architecture & Urban Design". www.icaud.epoka.edu. al, EPOKA University, Department of Architecture: 721-728.
- Gulabzada, M. A., (2005). *Mahan.* Tehran: Daftar-e Pazhuhesh-ha-ye Farhangi. (In Persian).

- Ghurawi, M., (1997). *The Tomb in the Iranian Cultural Sphere.* Tehran: Anjuman-i athar and Mafakhir-i Farhangi. (In Persian).

- Hillenbrand, R., (2008). *Islamic Architecture.* Translated by Baqer ayatollah zada Shirazi. Tehran: Rozaneh, Fourth Edition. (In Persian).

- Ḥasani Musaabadi, Ṣ., (2010). "Study of Khatai and Eslimi Decorations in the Shrine of Shah Ni'matullah Wali". Master's Thesis in Islamic Art, University of Art, Isfahan, Faculty of Art of Religions and Civilizations: Isfahan. (In Persian).

- Ḥamawi, Sh. al-Din Abi-ʿA., (1977). *Mujam al-Buldan*. Vol. 5 .Beirut: Dar Ṣadir.

- Ibn Hawqal. (1966). *Soratol-Arz*. Translated by Jafar Shoar. Tehran: Bonyad-e Farhang-e iran. (In Persian).

- Ibn Hawqal. (1987). *Iran in Soratol-Arz*. Translated by Jafar Shoar. Tehran: Amir Kabir. (In Persian).

- Istakhri, Abu-I. I-ibn M. F., (1961). *Masalik and Mamalik*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Translation and Publication Agency of Books. (In Persian).

- Iron, R., (2010). *Islamic Art.* Translated by Roya Azadfar. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art. (In Persian).

- Ibn Faqih. (1970). *Translation of Mukhtasar al-Buldan.* Translated by Ḥ. Masoud. Tehran: Iran Culture Foundation. (In Persian).

- Isazada, N., (2009). "Monograph of the Shah Ni'matullah vali Complex in Mahan". Master's Thesis in Iranian Architectural Studies, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran. (In Persian).

- Kharazmi, P., (2010). "Mahan Culture and Art Center". Master's Thesis in Architecture (Educational Approach), University of Art, Isfahan, Faculty of Architecture and Urban Planning, Isfahan. (In Persian).

- Khabiṣi, M. I., (1964). *Saljuqs and Ghuzz in Kerman*. Edited by Muḥammad Ibrahim Bastani Parizi. Tehran: Ṭahuri. (In Persian).

- Khwandamir. (1974). *Ḥabib al-Sir.* Edited by Muḥammad Dabir Siyaqi. Tehran: Gulshan. (In Persian).

- Kalmarzi, Abdal-R., (2020). *A Thousand Years of Transformation in Kerman Province.* Tehran: Akhtaran. (In Persian).

- Kiani, M. Y., (2007). *Iranian Architecture of the Islamic Period.* Tehran: SAMT. Fifth Edition. (In Persian).

- Le Strange, G., (2007). *The Historical Geography of the Eastern Caliphate.* Translated by Maḥmud Irfan. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company. (In Persian).

- Maqdesi, Abu-A. M.-ibn A., (1982). *Aḥsan al-Taqasim fī Marifat al-Aqalim*. Vol. 2. Translated by Ali Naqi Munzavi. Tehran: Sharikat-i Muallifan and Mutarjiman-i iran. (In Persian).

- Mumeni Dihaqi, K., (2013). "Study of the Relationship Between Culture and Funerary Architecture and Its Impact on the Design of the Avicenna Mausoleum in Hamadan". *National Conference on Architecture, Culture, and Urban Management,* Karaj. (In Persian).

- Malekpur, N., (2024). "The Role of the Seljuk Government in the Economic Growth of Cities in Kerman Province in the 5th and 6th Centuries AH". *Iranian Studies Quarterly*, 8 (1): 123–143. https://doi.org/10.22034/is.2024.2021458.1002 (In Persian).

- Malekpur, N., Furuzish, S., Bahramzada, M., (2022). "Transformation of Urban Development in the Provincial Governance of Kerman from the Seljuk Imperial Era to the Beginning of the Muzaffarid Period". *International Relations Research*, 1: 279–297. https://doi.org/10.22034/irr.2022.349145.2212. (In Persian).

- Mashkur, M. J., (1992). *Historical Geography of Ancient Iran.* Tehran: Dunya-yi Ketab. (In Persian).

- Munshi Kermani, N. al-Din., (1949). *Simṭ al-ala lil-Ḥazrat alUlya.* Tehran: Sherkat-i Sahami-yi Chap.

- Pur Aḥmad, A., (1991). *Geography and Structure of Kerman City.* Tehran: Central Office of Jahad-e Daneshgahi. (In Persian).

- Parsi, F., Mansuri, K. & Badri, N., (2011). "Study of the Social System in the Structure of the City and the Position of Neighborhoods as a Formative Social System in the Qajar City". *Selected Proceedings of the First National Conference on Islamic Architecture and Urbanism,* 897–918. (In Persian).

- Qadimi Mahani, M., (2016). *Mahan: History, Civilization, Culture.* Tehran: Ṭalaie. (In Persian).

- Qadimi Mahani, M. & Mahani, A., (2022). *Twelve Essays on Shah Nimatullah vali.* Tehran: Ṭalaie, Second Edition. (In Persian).

- Rezaie, Ḥ. R., (2005). "Organizational Plan for the Historical Axis of Shah Nimatullah Wali – Shuturgelo". Master's Thesis in Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Yaz. (In Persian).

- Razavi, A., (2011). *City, Politics, and Economy in the Ilkhanid Period.* Tehran: Amir Kabir. (In Persian).

- Sulṭanzada, A., (1998). *Iranian Architecture and Urbanism According to Ferdowsi's Shahnameh*. Tehran: Office of Cultural Research. (In Persian).

- Shahamanda, A. & Shahidani, Sh., (2014). "Role and Position of the Takht-i Fulad Historical Cemetery in the Urban Life of Isfahan from the Safavid to the Contemporary Era". *Quarterly Journal of Islamic Culture and Civilization History,* 5 (16): 91–112. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22520538.1393.5.16.4.6 (In Persian).

- Technical Office of the Governorate. (n.d.). *The City of Mahan:* Kerman. (In Persian).

- Wilber, D. N., (1986). *The Architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid Period.* Translated by ʿAbd Allah Faryar. Tehran: Scientific and Cultural Publications, Second Edition. (In Persian).

- Zangi abadi, F., (2013). "Study of Architectural Decorations of the Shah Nimatullah Wali Complex in Mahan from the Timurid to the Pahlavi Period with Emphasis on Inscriptions". Master's Thesis in Islamic Art (Miniature Painting), University of Art, Isfahan, Faculty of Art of Religions and Civilizations, Isfahan. (In Persian).